

EDEBİYATIMIZDA SUMERLİ KÜLTÜR İZLERİ VAR MIDIR?

MÜBAHAT TÜRKER-KÜYEL*

“Edebiyatımızda Sumerli kültür izleri var mıdır?” sorusu, ilk bakışta, elbette, çok şaşırtıcı görünmektedir; ve, alışkanlıklarımıza da aykırı düşmektedir. Bazı düşünürlere göre, böyle bir konuya girmek cüret anlamında bir cesarettir. Bazı düşünürlere göre de, bu, “Okyanus ortasına bir mendirek uzatmaktır.” Bazı düşünürlere göre ise, her nedense, “çok tehlikeli bir iş” tir.

Gerçekten Sumerliler, M.Ö. 4000’lerde, Mezopotamya’da, Fırat ve Dicle’nin birleşerek Basra Körfezine ulaştığı yerlerde uygarlık kurmuş, Asya kökenli bir kavimdir. Acaba nasıl olur da edebiyatımızda ve fikir hayatımızda, kültür tarihimizde, onlardan izler bulunabilir? Bizim onlarla ne gibi bir alâkamız olabilir? Tolstov ve Trofimova gibi bilginlerin araştırmalarına göre, Turan ovasında, M.Ö. 1000’lerde, Sumerlileri andıran ırklar yaşıyordu. Bunların dili Türkçeye benzeyen Sumerli dili idi.¹

Ünlü çivi yazılı kültür uzmanı, tarihçi, Çek bilgini Hrozny ise hem insanlık kültür ve uygarlığının Orta Asya’dan, Tibet-Altay-Hazar üçgeni içerisinde çıkıp dünyaya yayılmış, hem de Orta Asyadan kopup gelen, dilleri Türkçeye de benzeyen Sumerlilerin Mezopotamya’da yakmış oldukları kültür fannın ışıklarının batı’da, M.Ö. 1500’lerde Girit’e, doğu’da M.Ö. 1100’lerde Çin’e, kuzey’de M.Ö. 2000’lerde Anadolu’ya, güney’de, M.Ö. 3000’lerde Mısır’a ve Sind’e ulaşmış olduğu hipotezini belgelendirmeye çalışmıştır.² Cumhuriyet tarihimizde ise, Sumerlilerinki başta olmak

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Bölümü, Felsefe Tarihi Anabilim Dalı başkanı.

¹ S.P.Tolstov, *Khorezm: Auf den Spuren der altkhorezmischen Kultur*, Berlin, 1963, s. 73-100; T.A.Trofimova, *Drevne naselenie xorezma po dannim paleo-antropologii*, ME, 2, Moskova, 7,7 resim. Krş. Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, İstanbul, 1978, Edebiyat Fakültesi MtB, s. 25. Hrozny, *L’Histoire*, s. 133-134, 1947 (Almanca aslı, 1940, Prague); S.N. Kramer, *Sumarian Mythology*, 1944, The American Philosophical Society, Philadelphia; s. 21; Fritz Hommel ve Benno Landsberger’in incelemelerine ek olarak, bkz: Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi*, 1990, T.D.K.

² Bedrich Hrozny, *L’Histoire de l’Asie Antérieure, de l’Hinde et de la Crète*, 1947, Paris.

üzere, Mezopotamya biliminin nasıl olup ta, İslâm kültürü yoluyla ve çeviriler aracılığıyla, özellikle matematik, astronomi ve tıp alanında olmak üzere, Batı kültürünün temelini teşkil ettiği gösterilmiştir.³ Bu durum, Berossos, İbn Nevbaht, Fârâbî, İbn Meymûn ve Roger Bacon'un, Telegdi (1554-1657)nin *Rudimentasın*ın hikmetin Kalde'de doğup ilkin Mısır'a, sonra Eski Yunan'a ve Süryâniler üzerinden İslâm'a geçmiş olduğu fikirleriyle bütünleşmektedir.⁴ Berossos'un, yaşamış olduğu yüzyıl itibariyle, İslâm unsurunu söz konusu edemeyeceği ise açıktır. Bir araştırmacının, kültüre ilişkin araştırmaları sırasında, gözüne çarpan paralellikleri, benzerlikleri ve özdeşlikleri tartışmaya sunması da değerlendirilebilecek bir fırsattır. Nitekim, Atatürk, "Biz daima hakikati arayan ve onu buldukça ve onu bulduğumuza kani oldukça ifadeye cüret eden adamlar olmalıyız" demiştir.

Bu incelememizde, biz, imkânsız gibi görünenin, bazan, çeşitli yollar-dan, mümkün olabileceği üzerinde bir tartışma açmaya, meseleyi deşmeye ve eşelemeye çalışacağız. Serimin en başında ise öndayanaklarımızı açıkça ortaya koyacağız. Şöyle ki: 1. "Edebiyat" yalnız, "*Belles-Lettres*" olarak değil, en geniş anlamıyla "*litératür*" (yazın) olarak göz önünde bulundurulmalıdır. 2. Kültür, insanın kalıtımla getirmeyip doğaya kattıklarının genel adıdır. 3. Kültürler karşılaşır, etkileşirler, yayılırlar, artıklar bırakırlar. 4. Kültürün bir noktadan mı yoksa ayrı ayrı noktalardan mı çıkıp yayıldığı tartışmalıdır. Gerek "paralelci", gerekse "diffüzyonist" denen görüşler özcek birdir. Çünkü yayılan aynı şeydir, yani kültürdür. 5. Bununla birlikte, kültür tarihçileri işlemiş oldukları malzemeyi bir kez daha toparlamaya çalışmaktan da geri durmamışlardır; daha ayrıntılı ve türlü türlü açıklama modelleri geliştirmişlerdir: Irkçı model, evrimci model, morfolojik model, "ruhî antropolojik" model, "panbabilonist" model gibi. En eski bir açıklama modeli olan "dairesel" açıklama modeli ile onun bir değişimi olan "spiral" modeli de bunlara eklemeyi unutmayalım.

³ A. Sayılı, *Mısır ve Mezopotamya'da Matematik, Astronomi ve Tıp*, 1966 (1982, 1991), Ankara, T.T.K.

⁴ Borger, *Handbuch der Keilschriftliteratur*, Berlin, 1975-79, De Gruyter; E.Gilson, *La Philosophie Au Moyen Age*, 1944, Paris, Payot, s. 477; İbn Nedim, *al-Fihrist*, Flügel, s. 238, Dodge çevirisi, II, 1970, s. 572, 589, 651, Columbia Press; Fârâbî, *Tahsil al-Sa'adat* (İng çev. Muhsin Mahdî, *Alfarabi's Philosophy of Plato and Aristotle*, 1962, s. 43). Platon (*Timaios*, 22d; *Epinomis*, 987, d.e) ve Ödemos'a dayanan Aristoteles'i bu fikre sahip olmakta en başa yerleştirmelidir; H.N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 111, 1940, T.D.K., s. 302 v.d. (Bronyai Daczi Janos'un 5 Mart 1598 tarihli mektubu; "... Eski felsefe İbrânilerden Asya kavimlerine ve bunlardan da, nihayet, Yunanlılara intikal etmişti").

İrkçı modele göre, şöyle bir bedende şöyle bir ruh bulunur; o ruh şunları şunları yapar. Evrimci modelin iki türü bulunmaktadır; biri Hegel'e ötekisi Darwin'e dayanır. Hegel'e dayalı evrimci modele göre, insanın tarihi, ya *Geist*'in —ki biz ona tın veya tin diyoruz; onunla da canlı, akıllı, ruhsal bir ilkeyi anlıyoruz— ya da Madde'nin, “diyaleetik terakki (progrès)” yasasına uygun biçimde, tez-antitez-sentez'den ibaret üçlü adımlar atarak oluşur; veya toplum, Auguste Comte'un geliştirmiş olduğu modele göre, “teolojik-metafizik-pozitif” zihniyetlerden geçer. Sinolog Eberhard ile hindolog Ruben, kültüre, Hegel'ci modelin “diyalektik materyalist” şeklini uygulamışlardır. Darwin'e dayanarak geliştirilen evrimci modele göre, insan tarihi, organik dünya tarihinin bir uzantısıdır. Daha doğrusu, onun evriminin yüksek bir derecesidir. Bu modele göre, insan tarihinin kültür olayları, bilim ve tekniği ölçek olarak kullanarak, bir “reconstruction” (yeniden yapılanma) şemasına göre dizilirler. Bu dizilişte ilkel ve geri denen toplumlar en alta, ileri denenler en üste konur. Morfolojik modelde ise, böyle bir “reconstruction şeması”nın, çömlekçi çarkı, bakır üretimi, alayışım tekniği, altın para tedâvülü, *theoria* düşüncesi gibi bir takım kültür “*inkılâbları*” nı açıklayamadığı kanısından yola çıkılır. Bu modele göre her bir kültürü doğup, gelişip ölen bir bağımsız canlı yapı gibi alıp, onun morfolojisini, yani, dış şeklini incelemelidir. Sumerolog Landsberger'in geliştirmiş olduğu ve “ruhî antropoloji” dediği strüktüralist modelle, kültürlerin bu tür dıştan incelenmesine karşı çıkılır. Bu modele göre kültürlerin bünyeleri, iç yapıları, strüktürleri, yüzeyden değil, diyalektik bir tartışma ile, derinden giderek, ortaya konur. Çünkü dış yapıyı iç yapı düzenler; kültürdeki düşünce ile kültürdeki dış yapı birbirinden bu suretle ayrılır. İncelenen her bir kültür parçası, bütüne varmak için kullanılır. Öyle ki kültürler birbirlerine benzerler. İnsan, *kendi* kültürünü incelerken, eğer *başkasının* kültürünü inceliyormuş duygusunu taşırsa, kültürler arasında belgelendirilmemiş olan birtakım akrabalıklar kurmaktan vazgeçerek, ancak, *dünya* kültürüne ulaşabilir. Bu ulaşımı gerçekleştirmek için, pek çok belge incelemek, alanı, işin uzmanlarına bırakmak gerekir. Araştırmacıyı iç yapıya götüren *olay*, dildir. Yani, bir kültürün iç yapısını anlamak için yol, o kültürde kullanılan dili anlama yoludur. Bu incelemeyi gerçekleştirmek için o dilin o kültür ile zamandaş olması da şart değildir. İç yapı bazan, iktisat gibi maddî, din gibi manevî bir etmen ile değişebilir, bazan da yazı gibi manevî bir etmenle değişmeyebilir. Panbabilonist denen modele göre ise, ele alınan kültür, ilkin ana öğelerine ayrılır; sonra her bir öğe, Babil kültürüne indirgenir.⁵ Bu sırada belge zincirleri oluşturulurken

⁵ Landsberger, “Önasya Kültür Tarihinin Esas Meseleleri”, T.T. Cemiyeti Kongresi, 1937.

“*interpolation*,” “*restitution*”, “*reconstruction*” gibi doldurma, onarma ve tekrar yapılanma gibi işlemlere baş vurulur. Hrozny, bu model yoluyla, Girit ve Prevedik kültürde okunamamış yazıları okuyabilmiştir; ama, o, açıklama modelini veya varsayımları, hemence, gerçek yerine almamaya da dikkat etmiştir. “Dairesel” (cycloïde) model, evrende, gök cisimlerinin “devre”lerine dayanır. “Devreler” sonsuz olarak tekerrür edeceği için kültürler de, tarih de, tekerrürden ibarettir.⁶

Biz, bu incelememizde, araştırmalarımız sırasında, gözümüze çarpan paralellikleri, Landsberger ve Hrozny’nin temin etmiş oldukları şemalar zemini üzerinde cesaretleterek, okuyuculara sunmak ve tartışmaya açmaktan kendimizi alamıyoruz. Aynı zamanda, 19. yy.ın ikinci yarısında, Batı’da, dilci çevrelerde, çok yaygın olan bilim, teknik, felsefe, ahlâk, din, hukuk, siyaset, sanat... v.s gibi yüce kültür değerlerinin tek heceli ve eklemeli dillerle değil, ancak bükümlü dillerle yaratılabileceği hakkındaki kanaatin ne kadar temelsiz olduğunu anlamak için de, bu kültür değerlerinin Sumerlilerin dili gibi eklemeli bir dille yaratılmış olduğunu görerek, bir fırsat ele geçirmiş oluyoruz. Böylece dilleri bükümlü olmayanlara, kültürün yüce değerlerine katkıda bulunmak, yani, isterseniz, adam olmak veya adamdan sayılmak kapıları açılmış oluyor:

“Togar kün arıg ya arıgız timez.

“Kamuya yarukluk birür hiç eksümez. (*Kutadgu Bilig*, 83)

(Güneş, bu pistir bu temizdir demeden doğar. Herkesi aydınlatır, hiç eksilmez.)

İşte Türk bilgisi Has Hâcib’in bütün insanlar hakkında düşündüğü budur!

(I) Sumerlilerin dili öyle bir yapı göstermektedir ki, Sumerli, ilkin düşünüp sonra da düşündüklerini dilden döker. Bu yüzden, Sumerli konuşuyor demek, Sumerli düşünmüştür demek oluyor. Biz, onlarda, dil ile düşünce arasındaki ilişkinin somut örneğini görüyoruz. Sumerli tanrılar, varlıkları yarattıklarında, eğer onları adlarıyla çağırımlarsa, eğer ad takmamış olurlarsa, eğer, onlara *Mularını* vermezlerse, yaratma tamamlanmış olamaz. Dede Korkut da ad takar.⁷ Adını kaybeden varlığını da kaybeder. “Adı batasıca!” ilenci bu düşünceyi ifade eder. Adını yücelten, varlığını da

⁶ M.Türker-Küyel, “İbn Sinâ ve İsmâîli Görüş,” *Araştırma*, XIII, 1991.

⁷ “... senüng adın Basat olsun. Adungu men verdüm, yaşungu Allah versün. ...” (Gökay neşri: *Dede Korkut*, s. 105).

yüceltir. Şu dizeler, hem, yazı-dil-düşünce arasındaki ilişkiyi, hem de dilin etkinliğini göstermektedir:

“Bitise kalır söz ajun tezgindir, (KB, 114)
(Eğer söz yazıya geçirilirse dünyayı dolaşır).

...

“Kişig til ağırlar bulur kut kiş
“Kişig til uçuzlar barır er başı
(İnsanı dili yüceltir, böylece insan kut bulur).
(İnsanı dili alçaltır, böylece başını yitirir).

...

“Söz var kılur kayguyu şad
“Söz var kılur bilişi yad
“Eğer horlık eger izzet
“Her kişiye sözden gelir

...

“Söz ola kese savaşı
“Söz ola bitire başı
“Söz ola ağulu aşı
“Bal ile yağ ide bir söz (Yunus)⁸

Sumerli, sonuçta, evren önünde, sadece, evrenin ampirik olarak algılanmasıyla yetinmez. Buna ek olarak, o, algılarını da düzene kor, *tanzim* eder, kavramlaştırır. Öyle ki, algılarını tanzim etmek yoluyla, Sumerli, bütün varlıkları, yani Tanrıları, evreni, toplumu, insanı “kosmik” bir birlik içinde, kanuniyet, denge, uyum, paralellik halinde düşünebilmiştir; bu suretle *hikmet*’e ermiştir. Gerçi Sumerli, müstakil ve standart bir *hikmet* veya felsefe kitabı yazmış da değildir; ama nazmı nesirden daha çok kullanmıştır.⁹ Bu yüzden onların felsefi fikirleri, onların edebî metinleri taranarak ortaya çıkarılabilmektedir. Edebiyatımızdaki “Beyit telâkkisi”, Sumerlilerin bu durumuyla paralel haldedir. Hikmet, Sumerlilerin elinden çıkıp öteki kültürlerle mal olmuştur:

“Kurulup, süllem-i tertib-i hikem
“Çıktı tâ sadr-ı vücûde Âdem (Nâbi)

⁸ Firavun, oğlu Merikare’ye “Be a craftsman in speech, so that, then mayest be strong... the tongue is a sword” demiştir (M.Ö. 2080).

⁹ Kramer, *From the Tablets of Sumer*, s. 96,161,1956, The Falcon’s Wing, Colorado.

(Hikmetler dizisi merdiveni kurulunca, insan tâ baş tarafa çıktı, varlığa geldi).

“Hâlim kime açsam, sana der *hikmet* i vardır

“Öldürdü bizi, âh, bilinmez mi bu *hikmet*? (Rûhî-i Bağdâdî)

“İlm u *hikmet* kıl u kâl” (Kaygusuz)

...

“*Hikmet* ü felsefeden eyle hazer (Nâbi)

“Felsefiyata tevaggul etme

“Rûz u şeb anı teemmül etme (Nâbi)

...

“İtibar eyleme pek hendeseye

“Düşme ol daire-i vesveseye. (Nâbi)

“Gizlidir *hikmet*-i Rabb-i Müteal

“Hukûma” sözleridir vehm ü hayâl (Sünbülzâde Vehbî)

“Cümle burhanlardır nâmevsûk

“*Hikmet*-i Hâlik’i bilmez mahlûk (Sünbülzâde Vehbî)

Sumerlinin hikmeti, aslında, “Nizâm-ı âlem”dir. Bu hikmet, “Nizâm-ı âlem”i, obje-düşünce-dil-yazı sırasına riayet ederek, evrende “*Nam*” ve “*Me*” olarak, toplumda ise “iyi teşkilâtlanmış bir devlet” olarak görmektir. “*Nam*” evrendeki yasalardır. “*Me*” ise “bir şeyi o şey yapan şey” olmalıdır. Türkler “*Nam*”a, topluma ilişkin ise, “*Nomlug törüg*”¹⁰ demektedir. “*Nam*” veya “Nizâm-ı âlem” Sumerli yazında, destan, mitos, hikâye, atasözü, ağıt, ilenç, karkış, alkış, övgü, “logomachy” (münazara, ayışma) halinde, manzum ve mensur olarak görünmüştür. Sumerlilerin, Tanrı-Evren-Toplum-İnsan’a ilişkin gerçekliği *allegorik* (teşbih, istiâre) veya *mitik* (efsanevî) semboller kullanarak (remz, rumûz, timsâl, misâl, müsül) anlatmış veya yazmış olmasının, bu konularda *ustûre*’ler düzmüş bulunmasının strüktüralist açıdan bir sakıncası yoktur.¹¹ Çünkü, “Kelâm-ı sâdede hüsn olmaz istiâre

¹⁰ Şinasi Tekin, “Buyan Evirmek”, s. 396,407, *R.R. Arat Armağanı*.

¹¹ Claude Levy Strauss, *La Pensée Sauvage*, 1962, Paris; *Le Cru et le Cuit*, 1964, Paris. Krş. Nathan, *Court Trait  de la Connaissance*, 1969, Paris, s. 274. Tarihçiler “Mitos bir Sumerli icadıdır” demektedirler (Firuzan Kınal, “İnanna’nın Cehenneme İnişi Efsanesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, III, 4-5, s. 965). Landsberger ise, mitos’u, “Mitos, ilkel akide muhafızlığı değildir; rûhî, tekâmüle, intibak vâkıasıdır” (“Sumerlilerin Kültür Sahasındaki Başarıları”, *D.T.C.F.D.*, III, 911) diyerek değerlendirmektedir. Bu konuda ayrıca Bkz. John Gray, *Near Eastern Mythology*, 1969, s. 26; Kirk, *Myths, Its Meaning and Function in Ancient and Other Culture*, Yale Cambridge, Univ. of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1970).

gibi” (Nefî) (Yalın söz, benzetmeler yoluyla güzelleştirilir). Türkçe yazında, destan, mitos, hikâye, atasözü, ağıt ile övgü ve yergi ve özellikle de ayışma gibi edebî türler görünmüştür. Sumerli, dikkatli bir gözlemci olarak, çevresini iyice incelemiş, eşyayı çifter çifter saymıştır, onları tasnif edip listelerini çıkarmıştır: “Yaz ile Kış”, “Hayvan ile Tahıl”, “Kuş ile Balık”, “Ağaç ile Kamış”, “Gümüş ile Bronz”, “Kazma ile Sapan”, “Çiftçi ile Çoban”... gibi. Bunlar arasında bazı çiftler zıt konumdadırlar. O halde, acaba bu zıtlardan hangisi daha çok faydalıdır? Sumerli, bunu, iki çifti münazara ettirerek, aydıştırarak, karşılıklı konuşarak tayin etmiştir. Köprülü, “münâzara” türünün İslâm kültürüne Türkler eliyle katılmış olduğunu söylemektedir.¹² Âşık kahvelerindeki “atışma” da budur. Recaizâde’nin “*Bahâr u Şitâ*” sı bunun son örneklerinden biridir. Hind literatüründe de akıl ile söz de münâzara etmiştir. Sumerlilerin ardından, *Pançatantra*’da hayvanlar, insanların yerine konarak tartışılmış, toplum eleştirisi, karakter tahlilleri yapılmıştır. Bu gelenek, Aesope yoluyla, “*Roman de Renard*” üzerinden, hayvan masalları şeklinde La Fontaine’e ulaşmıştır; çizgi filmler halinde ve Orwell’de, çağımız temsilcilerini bulmuştur. *Pançatantra*, bir kaç kez dilimize çevrilmiştir.¹³ Hrozny, bize, üzerinde arslanın tahtta oturduğu, ellerinde sazlarla bir takım hayvanların aslana arzı hâl ettikleri bir mühürü de tanıtmıştır.¹⁴ Biz, Türklerde, sazların da münazara ettiklerinden haberdarız.¹⁵ Bu “*Sazlar Münazarası*”nın, bildiğimize göre, dünya literatüründe, henüz bir örneği daha gösterilmiş değildir.

Sumerli’nin “Nizâm-ı âlem” fikri, dağ taklid edilerek inşa edilmiş olan Ziggurat adlı tapınakta simgesini bulmuştur. Ziggurat, paralelini, Piramitlerde, Babil Kulesinde, minarelerde, Samarra yapılarında bularak künbet ve câmi kubbelerinde günümüze ulaşmıştır. Tapınak, Sumerlinin her şeyidir: Rasathanesi, kütüphanesi, okulu, hastanesi, maliyesi, borsası... her şeyi. “Nizâm-ı âlem”, tanrıların emirlerindedir; Öte Dünya “*Kur*” a varıncaya değin, her tür varlığın yapısındadır; “Adl”dedir; “Adâlet”tedir; insan-toplum-evren arasındaki paralelliktedir; toplumdaki yasal ahenktedir; kişinin ruhsal, ahlâksal, bedensel dengesindedir; “itidâl-i mizâc”ındadır; “Ni-

¹² II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları, 1937, Ankara.

¹³ M. Türker-Küyel, “Kut...”, *Ibn Sina Armağanı*, 1984, T.T.K., s. 509-510.

¹⁴ *Histoire de l’Asie Antérieure, de l’Hinde et de le Crète*, 1974, Paris Payot, trd. Madelaine David, S.247. (*Die älteste geschichte des Voerderasien* 1940, Prague. Tanıtma yazısı için bkz. Samim Dilemre, *D. T. C. F. Dergisi*, 1,4 1943, 118: “...Karpacı ve Filistinciler deşifreciye yan bakmaya başladılar”.

¹⁵ Gönül Alpay, “Sazlar Münazarası”, *Araştırma*, X, 1972 (1974).

zâm-ı âlem” fikri, “*Nig.Si.Sa*”, karşılaşan ve etkileşen kültürlerde, “*parsu*” (farz), “*Şerîa*”, “*Logos*”, “*Kosmos*”, “*Rta*”, “*Tao*”, “*Ratio*”, “*Ratis*” olarak yayılacak olan şeydir.¹⁶ “*Nizâm-ı âlem*”, “*Nazm-ı âlem*”, “*Mezheb-i âlem*” in (Ziya Paşa) zıddı, “*İhtilâl-i âlem*” dir, toplumdaki kargaşadır. Bu kavramları, Fârâbî felsefede, Has Hâcib ise edebiyatta maharetle işlemişlerdir.¹⁷ Fikir, Şinâsi’ye kadar devamlı surette ayakta kalmıştır:

“Âleme mûris-i cân ‘adl ile ihsân olmuş
 “Âdeme bâis-i şan ‘akl ile irfân olmuş.

Bu fikir Nâbî de uzun uzun terennüm edilmiştir:

“Addür asl-ı nizâm-ı âlem
 “Adlsüz saltanat olmaz muhkem
 “Şersüz olmağ ile zabt-ı umûr
 “İhtilâlât-ı umûr itdi zuhûr
 ...
 “Nazm-ı âlem bulur elbette fesâd

Beyatlı, Sultan Selim Hân’ı, “Nizâm-ı âlem için gelmişti cihana” diyerek değerlendirmiştir. Gerçi, İdrîs-i Bitlîsî

“Kendi devrinde ne ihdas etse Şâh
 “Ol anın kanûnudur bî iştibâh
 “Devr anındır, emr anındır, kanûn anın,

demıştır.

Tâc üt-Tevârih’te, tarih olayları, “itidâl-i mizâç” ve “ihtilâl-i âlem” kavramlarıyla açıklanmıştır; şairlerce

“Süren sürenler süreği
 “Münkir cehennem direği
 “Süre gelmiş süre gider
 “Dura gelmiş dura gider (Pir Sultan)

diye yorumlanmıştır.

¹⁶ M.Türker-Küyel, “İbn Sina’da al- ‘Akl al-Fa’âl’in Kökleri”, *İbn Sinâ Armağanı*, 1984, s. 593, 602; M. Türker-Küyel, “Bilimsel Üzerine”, s. 29, *Bilim Kavramı Sempozyumu Bildirileri*, A.Ü. 1985.

¹⁷ M.Türker-Küyel, “Kut, Fârâbî ve İbn Sinâdaki al-‘Akl al-Fa’âl için Bir Temel Oluşturunabilir mi?”, *İbn Sinâ Armağanı*, 1984, s. 489-590.

Kişinin ruhsal, ahlâksal, bedensel dengesi anlamındaki “Nizâm-ı âlem” kavramı, Sumerlinin “Si” si olarak, Gültekin anıtlarında, *Codex Cumanicus*’ta, *Kutatgu Bilig*’de görünmüştür. Bugün, hâlâ, Anadolu’da çocuk oyunlarında, kelime ve anlam olarak, aynen kullanılmaktadır.¹⁸ Oysa Türkçe literatürde, “Si’nin, bildiğimiz bir sözü göstermediği” iddia edilmiştir.¹⁹ Kelime *Türkçe Sözlük*’te yer bile almamıştır. Anıtlarda “Sığ kız oğlum kün boldı. Beglig urı oğlum kul boldı”yı okuyoruz.²⁰ *Codex Cumanicus*’ta “Sığ oğlannın köösü (Domus pudici pectoris)”²¹nü görüyoruz. *Kutatgu Bilig*’de ise, “Kılıgın köni tut. Kılıncın sığ” (5209)i duyuyoruz. Sumerli hükümdar Gudea, “si” olarak anılmaktadır;²² ve elinde, göğsüne doğru dosdoğru olan bir sopa tutmaktadır. *Kutatgu Bilig*’de de, Has Hâcib, hükümdara, “Ay sığ” (5166) diye hitap etmekte ve

“Ay İlig kılıç berge sinde turur

“Bu berge kıynlar isizke erür” (5279)

(Ey hükümdar kılıç ve sopa sendedir. Bu sopa ve cezalar kötüler içindir) beyitiyle, bergenin, düz sopanın, adâlet ve hükümlanlık simgesi olduğunu ifade etmektedir. Hükümdar aynı zamanda “kutlug kut” (456) tur. Hükümdar, “İlig Kutu” (589, 550, 637, 776), “Kut ol beg” (606, 5355), “erdem kutu” (3011), “dünya kutu” (3525), “Uluglug kutu” (4151), “kut men” (796), “Kut kurı” (461), “kutlug söz” (433), “iduk kut” (939, 1335), “idi kut” (6130) “Hâcib kutu” (526), “kut ol beg” (5355) olarak anıldığına göre, “si”, böylece, “kut” ile de aynılaştırılmış olmaktadır. Esasen “köni” (âdil) de “si” ve “kut” ile aynıdır. Bunların hepsi “tirig” ile eşdeğer bulunmaktadır; ve, “Trigan” hükümdar adı böylece bir anlam kazanmaktadır.

“Köni olsa beğler tiriglig bulur” (Beyler doğru olursa evren huzura kavuşur) (819). Sumerli ülkede hüküm sürmüş “Trigan” adlı bir

¹⁸ M.Türker-Küyel, İbn Sinâda al Akl al-Fa’âl’in Kökleri”, *İbn Sinâ Armağanı*, s. 613.

¹⁹ A.F.Karamanlıoğlu, “Sığ Sözü Üzerine”, *R.R.Arat Armağanı*, s. 321.

²⁰ Talât Tekin, Si’yi “eşilik” okuyarak, “hanım olacak” anlamını vermektedir. Sığ’le ise kişi adı olarak bakmaktadır. Bkz. *Orhon Yazıtları*, 1988 T.D.K.

²¹ *Codex Cumanicus*, 246.

²² M.Tosun, “Sumerli Dili ile Türk Dili Arasında Karşılaştırma”, *Atatürk Konferansları*, III, 1970, 1971, s. 161. Tosun’a göre *Si.pa.si*. —Öz çoban (ne demek?). *Si.pa.si.*, Akkadlarda “Kenü” olacak olan ünvanıdır. Acaba, “Kenü” ile Türkçe “Köni” alâkalı mıdır? Yeni-Gine menşeli Maorilerin tanrısı “birçigan” Tangara-o’dur. Bkz. Newton, *Maoris. Treasure of the Tradition*, s. 542, *National Geographic*, 166, 4, 1984.

hükümdardan da haberdar bulunmaktayız.²³ “*Kutatgu Bilig*”ın Herat nüshasının 1439 da, Heratta istinsah edilerek, Tokat üzerinden 1476 da İstanbula varmış, Fatih’in hocası Hayrullah Efendi’ye ulaşmış olduğunu da biliyoruz.²⁴ Çok muhtemeldir ki bu kitap Koçi Bey’i de etkilemiş olsun! Çünkü, *Kutatgu Bilig*’de, sonradan Nizâm ul-Mulk’un *Siyâset Nâme*’sinde ve Koçi Bey’in *Risâle*’sinde yer alacak olan “Küfr ile dünya durur, ama, zulm ile durmaz” fikri açıkça ifade edilmiştir.²⁵ Bu fikir, Küntogdı’da timsâlini bulmuş, eserde başlı başına işlenmiştir. Bütün bunlar gözünde bulundurulunca, Câhız’ın hocası, ünlü, Mutezile kurucusu Sumâme b. Eşras’ın “Eğer Türklerin memleketlerinde peygamberler ve filozoflar yaşayıp, bunların fikirleri kalplerinden geçse, kulaklarına çarpısa idi, sana Basralıların edebiyatını, Yunanlıların felsefesini, Çinlilerin sanatını unuttururlardı” sözünü boşuna söylememiş olduğu takdir edilir.²⁶

“Budun koy sanı ol beg koyçısı

“Bağırsak gerek koyka koy kütçisi (*KB*, 1412)

(Halk koyun gibidir Bey onun çobanıdır. Çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır).

(II) Sumerli panteonunda yaratan ya da yaratmayan, ama başka işler gören birçok tanrı bulunmaktadır. Baş Tanrı Gök Tanrısı Anu’dur. O, yaratıcıdır. Anu, evrendeki “adâlet”ten, uyum ve dengeden sorumludur. O, insanlar arasından seçmiş olduğu birisine, bir “*Si.pa.si*”ye, bir sopası doğru olan çobana, Ay Tanrısı Nanna aracılığıyla, devlet idaresini emanet eder. Eğer “çoban” doğruluktan ayrılırsa, hesap sorar, cezalandırır. Tufan verir, kuyulara kan doldurur; yetkiyi, mühürü, damgayı geri alır. Eğer “çoban” doğru ise, Tanrıları “duyar”; Dilmun’a ulaşır; Tanrı katına yükselir; Tanrılaşır, ebedileşir. Sumerli “Dingir” (Tangara) kelimesiyle Türkçe Tengri sözünün aynı olduğunu, araştırmacılar ortaya koymuştur.²⁷ Türkçede Tengri hem gökyüzü (tengerlek) hem de yaratıcı ilâh anlamına gelmektedir. Türk hükümdarları ise “Tanrı Kutu”durlar, “İduk kut”turlar (*KB*, 939, 1335, 6130). Yetkilerini Tanrıdan almaktadırlar. Hükümdarların

²³ Lansberger, “Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri”, s. 105 v.d (Kutlardan kalan kıral adları: Yarlagan, Şarлак, El-ulumış, Trigan).

²⁴ *KB*, Arat neşri, s. XXXVI.

²⁵ Krş. J.P.Roux, *l’Histoire des Turcs*, 1984, Fayard, s. 186. “Le monde peut vivre dans l’incroyance, pas dans l’injustice”, “Cette formule qui a une résonance très turque”.

²⁶ *Fazâ’ul Atrâk*, s. 75, Şeşen neşri, 1965, Ankara.

²⁷ M. Tosun, *Sumerli Dili*, Sumerli 10 kraldan ilki Elores “Halkın çobanı”dır. Virolloaud, *Légende de Babilone*, 1949 Maisonneuve, Paris. Krş. Platon, *Politicus*, (Sürü ve çoban kavramı).

ünvanları ise “Kutlug” dur. “Ulu Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge” dir, “Tengriteg”dir, “Tengride Bolmuş”tur. Hükümdarlar alp ve bilgedirler. Orhun anıtlarındaki teori ile Sumerli hükümdarlık teorisi tam bir uygunluk içerisinde. Çünkü, Anıtlarda, “Tengri yarlugadukun için şad olurtum” (17), “Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kagan... ödke olurtum”, “Tengri yarlugadukun için özüm kutu bar için”, “Tengri yarlugadukun için, kutum, ülügüm bar için, ölteci budunu bay kıldım, az budun öküş kıldım”, “Türk budun yok bolmasın tiyin, budun bolçun tiyin, akangım İleriş İl Bilge katunug Tengri töpesinden tutup yögerü kötürmüş erinç, Türk budun ölti, alkındı, yok boldı” denmektedir.²⁸ Nete-kim Nâbi de

“Devleti eylediler böyle perişan cühela.

“Nice teklif olunur gurge müraât-ı ganem

diyecektir, *Kutatgu Bilig*'de de baştan aşağıya aynı teori terennüm edilmiştir:

“Bolu birdi evren ilig birdi taht

“Tuta birsü Tengri bu taht birle baht”

“Bu begler Bayat'un musallat turur” (5947) (Bu beyler hakimiyetlerini Tanrıdan alırlar) denmektedir. Dede Korkut'ta da hükümdar, “Tanrı Gölgesi” dir. *Kutatgu Bilig*'e göre, “Köni olsa begler tiriglig bulur” (819). “Kut, ol beg” dir (5355). Bütün Ön Asya ve Anadolu Eski Çağ Kültürlerinde, Tanrı ile Hükümdar ilişkisi Efendi ile Köle ilişkisi biçiminde algılanmıştır.²⁹ Karşılaşan ve etkileşen kültürlerden Ugaritlerin Tanrısı El de âdildir. Keret'e o güç vermiştir. Ama Keret, adâletten ayrılmıştır. Büyük oğlu ona, “*Ke Adam temütu*” (Âdem gibi öleceksiniz) demiştir. *Ahd-i Atik* te “Daha ne zamana kadar adâletten ayrılıp duracaksınız? Fakirlere, yetimlere karşı âdil olsanız ya. Dula karşı âdil ol. Öksüzü doyur. Haksızlığı defet”³⁰ itabı işitilmiştir. Ama, asıl, Sumerli Tanrıça Nanshe “Öksüzler ana-

²⁸ “Tanrı yarlıgadığı için şad oldum”, “...Tahta oturdum”, Tanrı yarlıgadığı için, kutum olduğu için”, “Tanrı yarlıgadığı için, kutum ve ülüşüm olduğu için yok olmak üzere olan kavmi, fakir olan kavmi ise, zengin kıldım”, “Türk kavmi yok olmasın diye...”, “Tanrı Ağabeyim İleriş Kaganı ve İlbilge Hatunu tepesinden tutup yukarı çekmiş”, Tanrı şöyle demiş: “Han verdim. Hanını bırakıp gittin. Hanını bıraktığın için Tanrı seni yok etmiş. Türk kavmi öldü, yok oldu”.

²⁹ A.Süel, *Hitit Kaynakları*, 1985, Ankara. Platon ancak Sicilya Seyahatlerinden sonra ve yaşlılığında “Çoban olan hükümdar” kavramına erişebilmiştir. Bkz. *Politieus* ve *Timaios*.

³⁰ M.Türker-Küyel, “Kut...”, *İbn Sinâ Armağanı*, s. 523. Kralın dul, yetim ve öksüzü koruması gerektiği, aksi halde, tahtını kaybedeceği fikri, MÖ 2250 de Naramsin'in yok ettiği

sıdır (The Orphan's Mother)". Sumerliye göre, "Dul ve yetimin ne olduğunu anlayan, insanın insana ne yaptığını da anlar". ("Who knows the orphan, who knows the widow, knows the oppression of man over man". *From*, s. 100). Turfan metinlerinde "aç, içgü, ton, tonangu" geçer. Anıtlarda ise "Yalınğ budun tonlu kıldım. Çıgay budun bay kıldım" işitilir. Has Hâcib de

"Çıgay, tul yetiming bakatur"

(Fakir, dul ve yetimi gözet) (*KB* 5355).

"Telim ögsüzüg kör, ya tul tulsakıg,

"Ya közsüz ya oldrum yime aksakıg"

(Öksüzü, dulu, körü, topalı gör) (*KB* 2338),

"İlingte biregü kice kalsa aç

"Anı sintin aytur Bayat köznı aç"

(Memlekette bir kimse bir gece aç kalsa Tanrı onu senden soracak, gözünü aç.) (*KB* 5165) demektedir.

Yesevî ise şöyle söylemektedir:

"Garîb, fakîr, yetimlerini Resûl sordı.

"Uşol tûni mi'râc çıkıp didar kördi"

"Âkıl isen gariblerinin könglün avla.

"Mustafadik ilni kizip yetim kovla".

Yûnus'un

"Rızkın yiyüb seni aç mı kodum?"

"Ya yiyüb öynünü seni muhtaç mı kodum?"

münacaatı da aynı plândadır. Dede Korkut'ta, Deli Dumrul,

"Dâim duran cebbar Tanrı!

"Aç görsem doyurayım senin için

"Yalıncağ görsem donatayım senin için"

diyerek geleneği sürdürür. Neşrî tarihinde ise şu kayıta rastlıyoruz:

"Osman Gâzi, üç günde bir, taam bişürüb, fukarayı ve sülehayı cem idüb

---

Halep yolundaki Ebla (MÖ 3000) kültüründe de mevcuttur. Sopa onlarda da adâlet simgesidir. Bkz. Howard La Fay, Ebla, Splendor of an Unknow Empire, 750, *National Geographic*, 1978, Dec. 1978, Washington, 731-759.

it'âm iderdü; ve, hem yalincakları giydürüb tonardı; ve, dul avratlara da-
im sadaka virürdü.”³¹

Koçi Bey, *Risâle*lerinde, hükümdara bu hikmeti açık açık anlatmıştır:

“Memâlik-i Osmânîyeden bir memlekette, zerre kadar bir ferde zulm olsa, rûz-i cezâ'da mulûktan sual olunur; vukelâdan sorulmaz; ve, anlara sipariş ettim demek Rabb ul-Alemîn'de cevap olmaz. Küfr ile dünya durur, zulm ile durmaz. Adâlet, tûl-i ömre sebeptir; intizâr-ı ahvâl-i fukara, padişahlara mûcib-i cennettir. Bu dediklerim kelâm benim değildir, ulemâ ve meşayih kavlidir”. Sumerli Enkidu da öte dünyadan döndüğünde, ona “öte dünya” da, “garîb” ölümlere ne muâmele edildiği sorulmuştur.³² Anıtlarda da Türk hükümdarları “garîb”lerin cesedlerini ortada bırakmamakla övünmüştür. Toplumda yöneticilerin adâletten ayrılmış olmalarına karşı, güzel dilimizde, tepkiler sürmüştür:

“Yele verdim hilâf-ı şer' ile nâmusun İslâmın (Fuzûlî)

“Şer'a uymaz n'idelüm nâle vü zâr eyler ise

“Gerçi kanûn'a uyar zemzeme-i mûsîkar (Nedim)

“Aff ile mübeşşir midir eshâb-ı merâtib?

“Kanûn u ceza âcize mi has demektir?

“Her ne işler ise lâ yus'elu amma yef'al

“Her ne hükmeyleirse âzâde-i takyîd-i su'âl

“Bilmem ne zaman doğrulacak mezheb-i âlem?

“Zâlimleri adlin ne zaman helâk edecektir?

“Mazlûmların çıkmadadır göklere ahı? (Ziya Paşa).

“Kalmaz ebedâ, kimsede bir kimsenin ahı (Şinâsî)

Tanzimat ile Cumhuriyet arasında, Türkçe yazında, kaynağı Tanrı sözü olan ve Tanrının yüceliğine dayanan kosmik adâlet kavramı ile, kaynağı insan sözü olan ve insan şerefine dayanan “*conventional*” ve “*pozitif*” kanun kavramı, pek çok tartışılmıştır. “*ed-Dinu esasun, el-Meliku hârisun*” (Din temeldir. Hükümdarın görevi onu korumaktır) taraftarları karşısında Şinâsî, vaziyet alanlardan biri olmuştur. O, Reşit Paşa'ya, “Bildirir haddini sultana senin kanunun” diye hitab etmiştir. Gerçi aynı Şinâsî,

³¹ *Neşri Tarihi*, I,72,73,161.Krş. Sumer, *Oğuzlar*, s. 407.

³² *From*, s. 226. *Gılgamış Destanı*, Ramazanoğlu çevirisi, M.E.B., 1944.

“Ne belâlar getirdi bâşıma fıkır-i nâmûs
 “Kırlır gâhice şem’in alevinden fânûs”
 demiştir.

Durum, Cumhuriyet Devri sosyologları ve hukukçuları tarafından şöyle değerlendirilmiştir: “Hakikatte, Tanzimat, Avrupalılaşıma siyâseti altında eski dînî medeniyeti ve hukuk felsefesini devam ettirmektir. Asıl kanunun, ilâhî kanun olduğu ve beşer tarafından vaz edilen şeyin ancak nizam ve *tanzimat* olabileceği telâkkisi yine hakimdi”³³ “Tanzimatın, kanaatimce, hakikî ve esas şârî’i Allah’tır. Teşrî’, ancak, ilâhî iradeye mahsus bir kudrettir. Şu halde şer’ karşısında kanun da, nizamnameler de tanzimî ahkâm dandır.”³⁴

(III) Sumerli inancına göre, Ay Tanrısı Nanna, “tamga (damga)”ların yeridir, mühürler ondadır. O damgalayandır (*Dator Formarum. Vâhib us-Suvar*). Hikmet Tanrısı Enki ise suyun, bilgeliğin tanrısıdır. Onun “Göksel Levha”sında, canlı cansız bütün varlıkların, kültür ve uygarlığın bütün öğelerinin demirbaşları kayıtlıdır. O, bütün Tanrıların kalplerinden geçenleri bilir. O, “Evrenin ruhu”dur. O, gözetiminde tutmuş olduğu “Göksel Levha”sını, “Göksel Kayık”ında taşır, oradan oraya götürür. İhtiyaç sahiplerine, o “Levha”dakilerden verir. Onları özellikle İnanna (Venüs) aracılığı ile dağıtır. İnanna, “Levha”dan edinmiş olduğu bilgilerle, insanlara medeniyet kurarlarken yardım eder. “Göksel Levha”ya paralel olan “Rûh ul-Kuds”e, Türkçede “Arığ Tın”, “Arığ Can”, “Yalınğ Söz”, “Ulu Kut” gibi çok zengin ve çeşitli karşılıklar bulunmuştur. Dede Korkut’ta, “Arığ candan iki karındaşı Depegöz elinde helâk oldu”³⁵ cümlesi geçmektedir. *Kutatgu Bilig*’de, Sumerli teoriye paralel bir teori geliştirilmiş olduğunu görüyoruz. Çünkü Has Hâcib de “Yaşıl köktin indi yağız yirke söz” (210)(Kara toprağa söz mavi gökten inmiştir) demektedir. Beyatlı, aynı fikri, Yavuz Sultan Selim Han münasebetiyle, geliştirmiştir:

“Hakk’tan nizâm-ı âlemi temine er gelür
 “Rûhu’l-Kuds ile arş-ı Hudâ’dan haber gelür
 “Rûy-i zemini tâbi’i fermân kılmağa
 “Sultan Selîm Hân gibi bir şîr-i ner gelür

³³ Z.Fındıkoğlu, “Tanzimatta İçtimâî Hayat”, *Tanzimat Kitabı*, T.T.K., 1939, s. 658, Ankara.

³⁴ A.g.e., Ali Fuat Başgil, “Türkiye Teşkilât Hukukunda Nizamnâme Mefkumu” (Cemil Bilsen Armağanı), s. 658.

³⁵ Gökyay neşri, *Dede Korkut*, s. 107. Sumer-Walker-Uysal, *The Book of Dede Korkut, A Turkish Epic*, 1972.)Bkz. Smith Thomsen, *Motiff Index Folk Literature* (6 cilt).

Dilimizde, yine Enki plânında olmak üzere, “akl-ı kull” de terennüm edilmiştir:

“Söylesem ol nükte-perdâz-ı ma’âni-perverim
“Akl-ı kull divâne-i beyanımdır benim (Nefi)³⁶

“Akl-ı kull derkedemez rif’at-i kadrime meger
“Nerduban eyleye nüh çerh ü çehar erkânı (Nefi)

(IV) Sumerli inancına göre, bütün Tanrılar, ve her türlü varlık, “İlk Deniz” denen Ninkhursag’dan doğmuştur. O, tam bir belirsizliktir (İlk Madde, *Materia Prima*. Chaos. Kovuk. Çukur. Karanlık). Kelimenin Türkçe “kursag”la ayniyeti, “bağırsak” kelimesiyle ise yapmış olduğu çağrışım açıktır. Tanrılar ve yaratıklar Ninkhursag’tan çıkmıştır. İlk yaratılan varlık, kosmik “Yer Gök Dağı”dır. Yer’i Gök’ten hava Lil ayırmıştır. Lil parlaklık “Ug” ile birleşerek, gök cisimlerini, yıldızları, gezegenleri, Ay ve Güneş’i meydana getirmiştir. Hava Lil, Toprak Ki ile birleşerek cansızları, canlıları, bitkileri ve hayvanları oluşturmuştur. Karşılaşan ve etkileşen kültürlerde de Marduk, suya hasır atıp, üzerine toprak serip, toprağa nehir yatakları açıp evreni yaratmıştır. Türk Tanrısı Karahan’da öyle yapmıştır: Kişi’ye denizin dibinden getirmiş olduğu toprağı deniz üzerine serdirerek dünyayı ve uygarlığı yaratmıştır. Oğuz Han, Işık ile evlenerek Ay, Güneş ve Yıldızları, ağaç ile evlenerek Gök, Dağ ve Denizi oluşturmuştur. Anıtlardaki kosmogoni de bu inançlara paralel görünmektedir: “Üze Kök Tengri, asra yağız Yir kılındıkta, ikin ara kişi oğlı kılınmış” (9) “Üze Türk Tengrisi türk iduk Yir Subı ança itmiş.”

Kutatgu Bilig’de ise

“İtiqli Bayatım iti birdi öz
“İtibirdi, tüzdi, yaratırdı tüz” (146)

okunmaktadır. *Manas Destanı*’nda

“Yer yer olduğunda, su su olduğunda” geçmektedir.

Kaşgarlı ise,

“Tengri ajun törüttü.
“Çıgrı edgü tezgünür
“Uldızları çerğemiş
“Tüm kün üze yörgenür.

³⁶ M.Çavuşoğlu, “Kasidelerinden Örnekler”, *Ölümünün 150. Yılında Nefi*, s. 112-113., 1987.

demektedir. Yûnus'tan

“Dünya bir değirmendir
“Ol çalaba fermanıdır”

ı duyuyoruz. Azmi Baba ise,

“Bu âlem-i ekvânı yaratmadan evvel
“Yokken vara uğradım geldim”

diyor; ve soruyor:

“Yeri göğü ins ü cinni yarattın
“Sen, ey mimar başı, eyvancı mısın?
“Ayı günü çarkı burcu var ettin.
“Ey mekân sahibi, rahşancı mısın?.”

(V) Sumerli inancına göre, insan, Tanrılara hizmet etsin diye, “Güzel suret veren” (“good fashioners”) Tanrılarca, balçıktan, “Tanrı sûretinde”, şekillendirilmiştir. Tanrılar kendi nefeslerinden üfleyerek, işte bu balçıktan yapılmış şekli canlandırmışlar, onun *Gönül*’ünde kendilerine bir mesken (*cyclos*), bir ev, bir barınak (“*bercail*”) kurmuşlardır. Kürek kemiginden ise kadını yaratmışlardır. Tanrılar, insanlara bazı bitkilerden yemeyi de yasak etmişlerdir. Eğer insan Tanrılarının emirlerine karşı gelirse, bir tufanla yok edilir. (Tufan, Tekvin, X, 9-10).

Sumerli kültürle karşılaşan ve etkileşen Akkad’lı kültürde de, insan Kingu kanı ve balçıktan, Marduk tarafından yoğurulmuştur.³⁷ Bu hamura, Tanrıça Aruru, kendi nefesinden üfleyerek can vermiştir. Tıpkı Türklerin Tanrıçası Umay gibi. Anıtlara göre “Üze Kök Tenğri asra yağız Yir kılın-dıkta, ikin ara kişi oğlu kılınmış”tır. “Öd Tenğri yasar. Kişi oğlu köp ölügli törümüş”tür. “Törüglü nen erse, yokalgu turur” (KB 962).³⁸

Kutadgu Bilig’de şunları da okuyoruz:

“Törüttü ödründü seçü yalunguk” (148) (Tanrı insanı yarattı, seçerek yükseltti), “Bayattın ata ol ukuş belgülük” (1829) (Anlayış, Tanrının bir hediyesidir), “Angar birdü erdem bilig ög ukuş” (148) (Ona akıl, bilgi, fa-zilet, anlayış verdi), “Köngül birdi hem me yaruttı tilig” (149) (Ona hem gönül verdi. Hem onun dilini açtı), “Uvut birdi kık hem kılınca sığ”

³⁷ Conteneau, *Le Déluge*, Paris, 1952, Payot, s. 40.

³⁸ *Kur’an-ı Kerim*’de, “Biz insanı ahsen-i takvîm üzere yarattık”, “Siz insanlara sûret verdi ve sûretlerinizi güzel kıldı”, “Biz, Adem oğlunu güzel kıldık” âyetlerini okuyoruz.

(149) (Ona güzel tavır, güzel biçim ve hareket ihsan etti), “Ukuş ol burunduk anı yetse er” (159) (Anlayış bir yulardır. İnsan onu elde tutarsa...) ile de aklın “bukak”, “örk”, “kişen”, “burunduk”, “boyunduruk”, “berke” olduğu hakkındaki görüşe varıyoruz. Bu da bizi denk ve düz kavramına, yani adâlete bağlıyor. İnsana akıl sunulmuş olması, yukarıda da işaret etmiş olduğumuz gibi, “Yaşıl köktin indi yağız yirke söz” olarak dile getirilmiş, “Rûh ul-Kuds”, Türkçede “Ulu kut”, “Arıg Tın”, “Arıg Can”, “Yalınğ Söz” olarak zengin biçimde karşılanmıştır. Dede Korkut, Begil Oğlu’na Tanrıya “Sen Âdeme taç urdun”, Kazılık Koca oğlu Yegenek’e ise “Ademe sen taç urdun” diye hitap etmek fırsatı vermiştir.³⁹ Süleyman Çelebi “*Mevlîd*”inde,

“Her biri kutluladı mirâcını. Dedi:
“Urundun saâdet tâcını”⁴⁰

demıştır. Nesîmî ise;

“Gör sen seni kim ne cism ü cânsın.
“Sen maksûd-ı vucûd-i “kun fe kân“sın”

demektedir. Kaygusuz ise;

“Bu Âdem dedikleri. El ayakla baş değil.
“Âdem mânâya derler. Sûret ile kaş değil.
“Âdem mânâ-yı mutlak. Âdemdedir nutk-i Hakk
“Âdemdedir kull-i hâl. İlm u hikmet kıl u kâl”

demektedir. Nâbi;

“Kurulup süllem-i tertib-i hikem.
“Çıkdı tâ sadr-ı vucûde Âdem”⁴¹

dizeleriyle söz konusu etkiyi devam ettirmiştir. Sumerli görüşte, insana Tanrı nefesinden üflenmiş olması keyfiyeti, felsefede, değerler teorisinde *Imitatio Dei* (Tanrının Taklidi)nin, insanın *ethos*’u, ahlâksal amacı olduğu görüşünün kaynağını teşkil etmiştir. İnsanın kendi özünü gerçekleştirme demek, “Tanrıyı taklîd” etmesi demektir. Bu fikir de edebiyatımızda yansıtılmıştır: Âşık Paşa,

³⁹ Gökyay neşri, *Dede Korkut*, s. 102, 103.

⁴⁰ Krş., M.Türker-Küyel, “Kut...”, a.g.e., s. 524.

⁴¹ M.Mengi, *Nâbi*, s. 48.

“Kul iken sultan olasın tâ ebed.
“Vâvı gitti evhad’ın kaldı ahad”

demekten. Hatayı ise,

“Rûh ul-Kuds’ün rûhuyuz. İnsana gelmişlerdeniz”

demekten çekinmemişlerdir. Bu “*ethos*”a karşı, daha önceden, *Kutatgu Bilig*’de bir fikir geliştirilmiş bulunuyordu.

“Bayat men tigücü kişide haşı.

“Ajun kaldı bardı ol it sakışı” (3526) (Tanrıym diye böbürlenen insan dünyaya hâkim olmak istedi geberip gitti.)

“Kanı ol Bayat men tigücü otun.

“Tengizde kodı ıtdı Tengri töbün” (4712) (Ben Tanrıym diyen ve sonunda Tanrının denizin dibine yolladığı küstah nerede?)

Kadı Burhaneddin de,

“*Ene’l-Hakk* da’vi kılan berdâr bolur”

demıştır. Yunus ise, insanın yaratılıştan sonraki çilesini Tanrıya sormuştur:

“Bir avuç toprağa bunca kıl u kâl?

“Niye gerek iy Kerîm ü zü’l-celâl?”

Gönül, dilimizde, “Kutlug tüb”, “Köngül tübi”⁴² adını almış, “Ukuş közi”, “Köksi közi” ile birlikte gitmiş, varlığın temeli kabul edilmiştir:

“Burxan kendü köngül erür.

“Köngül ok Burxan.

“Köngül den taş negü bar?” (Arat, Eski Türk Şiiri),

Yesevî ise,

“Âkil isen gariblerin könglün avla”

diye nasihat etmiştir. Teori, Yûnus’ta,

“Gönül çalabın tahtı.

“Çalap gönüle bahtı.

“İkinci cihan bedbahtı.

“Kim gönül yıkar ise.”

⁴² M.Türker-Küyel, “Kut...”, s. 495.

şeklinde görünmüş,

“Bir kez gönül yıktın ise
“Bu kıldığın namaz değil”

diye de yorumlanmıştır. Nesîmî de

“Çünkü bildin müminin kalbinde bir Allah var.
“Niçin izzet etmedin ol beyte kim Allah var?”

diye sormuştur. *Kutatgu Bilig*'de, “... ediz tut köngül” (5420), denmiş, fikir,

“Kıblegâh-ı kibriyâdır yıkma kalbin kimsenin”

diye anonimleşmiştir, tıpkı, “Gönül sırça saraydır, yıkılırsa yapılmaz”da olduğu gibi. Ama biz, Hâs Hâcib'in

“Kişi könglü sırınçga sanı.
İdi ked küdez singa serme anı.” (4610)

(İnsanın gönlü incedir. Bir sırçaya benzer. Ona çok dikkat et. Kaba söz söyleme kırılır.) dediğini duyuyoruz. Aynı kavram Dede Korkut'ta da sürüp gitmiştir:

“Yücelerden yücesin kimse bilmez nicesin, görklü Tanrı. Çok cahiller, seni gökte arar, yerde ister. Sen, hod müminlerin gönlündesin.”

Fâtih'in veziri Sinân Paşa, (ölm. 1486) *Tazarru Nâme*'sinde,

“Kalb-i mümin ki arş-ı Rahmândır
“Anı yıkmak ziyâde tuğyandır”

demiştir. Nâbi'de bu fikre katılmıştır:

“Anınçün kalb-i müslim
“Oldu arş-ı a'zamı-ı Bâri”

demiştir. Şinâsî ise

“Ey Şinasi içimi havf-ı ilâhî dağlar.
“Süretim gerçi güler, kalp gözüm kan ağlar”

diye hassaslaşmıştır. Pîr Sultan ise,

“Şu yalan dünyaya geldim geleli.
“Gönül, senden özge yâr bulamadım”

diye itirafta bulunmuştur.

Sumerli literatürde, insanlar arasında, Tanrıların hikmetini tam mânâsıyla anlayan kişi, ata nasihatı dinleyen hükümdar Ziu Sudra'dır. O, bir duvar dibinde, birdenbire Tanrıların konuşmalarını duymuştur; işitmiştir (Divination). Öyle ki, Tanrılar, söz dinlemeyen şu insanları bir *tufan*'la yok etmek istemektedirler. Ziu Sudra, hemen, büyük bir gemi inşa ederek, Tanrıların bütün yaratıklarını, canlı cansız demeden, insanları ise hiç fark gözetmeden, o koca gemiye doldurup tufandan kurtarır. Tanrılar da ona Dilmunda yaşamak üzere, "ebedî soluk" bağışlarlar, onu kendi katlarına alırlar. Bu suretle Sumerli literatürde, Tanrılarla insanlar arasındaki biricik fark, ölümlü olmak ve olmamak farkı, yalnız Ziu Sudra için kaldırılmış olur. Oysa rüzgârı durduracak güçte bir âbid kul olan Adapa, veya sevgili eşini kurtaran Etena, ebediyete kavuşamaz. Aynı anlayış içinde, ölümü öldürmek suretiyle ebedileşmek isteyen Kılmamış da ebedileşemez. Çünkü insan, "hep canlı gözlerle bakan", yani, ebedî olan Tanrıların tersine, unuttur, dalar, uyur, ölür. Ölümü Namtar gerçekleştirir. Ama ölüme karşı çarelerden birisi ün kazanmaktır, iyi ad kazanmaktır. Ün kazanmanın çeşitli yolları vardır: "Canavar" öldürmek gibi, "İhtiyar genç olur otu"nu bulmak gibi. Nasıl Tanrılar varlıkların yaratılışını tamamlamak için, onlara en sonda adlarıyla ünlerse, ad takarsa, *Mu* larını verirse, işte öylece insan da ün salmak, ünlenmek, bu yolla ebedileşmek ister. Esasen insan, toplum dışında ancak bir hayvandır. Bunu Enkidu tipinde görüyoruz. Türklerde de Tepegöz'de ve başlangıçta, Basat'ta görüyoruz.

Ubara Tutu'nun oğlu Shuruppak, oğlu Ziu Sudra'ya nasihat eder.⁴³ Bu nasihatın edâsı, aynen, Dede Korkutta paralelini bulur: "Sen benim ünümü anla, sözümü dinle".⁴⁴ Kaşgarlı da *Divan* 'ında

"Algıl ögüt mendin oğul erdem dile.

"Boyda ulu bilge bolup biligin üle"⁴⁵

demektedir. Esasen Türklerde kam, şaman, mevlânâzâde, ata, dede, atabeg, lala'dan herbiri nasihatı dinlenen ulu kişilerdendir. Tarihlerin kayıtlarına göre, Dandanakan savaşı sırasında, "bir saat daha dayanın zafer sizindir" diyen, "ilm-i nücûm" sahibi "Mevlânâzâde"ye Tuğrul ve Çağrı

⁴³ "My son I would instruct you, take my instruction, Ziu Sudra, I would say a word to you, give ear to it. My instruction do not neglect it. My spoken word, do not transgress it", *From*, s. 290.

⁴⁴ *Dede Korkut*, Gökyay neşri, s. 32,33.

⁴⁵ *Divan*, Kaşgarlı, s. 172.

beğler ile Yabgu Musa, atlarından inerek yükünmüşlerdir.⁴⁶ Türklerde, herbiri birer hikmet olan atasözlerine, birer hayat kılavuzu olarak itibar edilmiştir. Hayat tecrübeleri bu sözlerde saklanarak gelecek nesillere geçirilmiştir. Korkut Ata da işte bu bilgilerden biri idi. “Kerâmet ıssı” idi. Herhalde, o, Oğuz Yabgularının devlet adamlarından biri olmalı idi. Yazıcıoğlu’na göre, “Bayat Boyundan Korkut Ata koptu. Oğuz kavminin bilgisi idi. Ne diler ise o olurdu. Gaipten haber söyler idi. Hak Teâlâ onun kalbine ilham eder idi”. Türkçede ayrıca çok geniş bir “Nasihat Nâme, “Pend Nâme” literatürü de bulunmaktadır.⁴⁷

Karşılaşan ve etkileşen kültürlerde, “Tanrıyı işitmek”, “Tanrıya ulaşmak” veya “Arınma”, çeşitli yollarla gerçekleştirilmiştir: Durarak, yürüyerek, merdivenlerden çıkarak, atla veya geyikle uçarak, at arabasıyla veya Güneş arabasıyla giderek, kayıkla ilerleyerek, kuşla yükselerek, “İhtişam sütununa tırmanarak”, ot kullanarak, yogalı veya dans ve müzik eşliğinde coşkulu ibâdetler yaparak, sanat, bilim ve felsefe ile uğraşarak.⁴⁸

⁴⁶ Sumer, *Oğuzlar*, s. 372.

⁴⁷ M.Mengi, *Nâbî*, s. XIII, 1987, Ankara.

⁴⁸ Buddha da öte dünyaya yaya gider. Su üzerinde yürür. Buddha’ya da gökten bir merdiven iner. Buddha da hem “uyanır”, hem “uyandırır”. Yani o, da “vision” a sahip olur. İbn Bâce *Tadbîr ul-Mutavahhid*’inde, İbn Tufail ise *Hayy b. Takzan*’ında, hattâ Daniel de *Föë Robinson Cruzoë*’sinde, belki, Peer Gynt seyahatlerinde, bu tecrübelerin başka türülerini geçirmiş olmalıdırlar. Buddhist inanışta, dünyayı “söz” ile Tanrıça Vaç yaratmıştır. Buddha, tıpkı, “Şarru Kibratim Erbaim” (Dört Bucak Ulu Hükümdarı) de belirlediği gibi, “Dört cihet”i istilâ eder, “Dört cihet”e sefer eder. (Molla Sadra’daki *al-Asfar al-Arba’a* ve “Hakk’tan halka” hatırlansın). Enkidu’nun “Inannanın kızları”, Kalkamış’ın bir Sabitu Suduri’si olduğu gibi, Buddha’nın da bir Amarapalisi vardır. Netekim, Ulyse’in bir Circe’si, İsa’nın da bir Maria Magdalena’sı bulunmaktadır.

“Arınma”, atla veya geyikle uçarak da gerçekleşebilir. Astarte, “Yedi At”ın veya “Yedi Aslan”ın çekmekte olduğu araba ile seyahat eder. Krisna ise “Güneş Arabası” ile seyahat eder. (Ruben, *Eski Hind Tarihi*, 1944, Ankara, s. 44). Platon ve Parmenides de hakikate ulaşma yolunda atı ve at arabasını kullanmışlardır (Krantz, *Antik Felsefe*, s. 60). Şaman da “yükseliş”lerini atla veya geyikle yapmıştır. Eski Türklerde, “Uçmak” a at ile gidilir. (Rustow, “At ve Araba Kullanmanın Tarihi ve Sosyoloji Bakımından Ehemmiyeti”, T.T.K.,II,1937, s. 859). At daha sonraları “İşk atı” veya “ödlek atı” olarak da tasavvur edilmiştir. “Kul Süleyman İşk atunga atlayuben. Uzak geçmiş erenlere yeteyin der” (Krş. M.Türker-Küyel, “Kut...”, s. 523). Atla yapılan bu ulaşım, bu yükseliş, Türkçe yazında sık sık terennüm edilmiştir: “Cebrail tuttu Burak. Bindi ana...”, “Yakdığım bir çeraktır. Yerden göğe bir direktir. Bindiceğim bir Buraktır...” (Pir Sultan) (“Dağlar”—Gök direkleri, Herakles Sütunları? “Münkir cehennem direği” Pir Sultan). “Kendi pîr, atı boz, tonu yeşil Baba İlyas” (A.Ocak, *Babailer İsyanı*, s. 102, 1980, Dergâh) ve Hacı Bektaş Velî de atla kaybolmuşlardır. Hacı Bektaş, müridi İbrahim Hacı’ya, geyik derisinden yapılmış bir börk vermiştir. (A.Gölpınarlı, *Vilâyet Nâme*, İstanbul, 1958, s. 290)Geyik derisi, Dede Garkın müritlerinin de âlâmetidir.

Sumerli Etena, seyahatini kuşla yapmıştır.⁴⁹ Türklerde sunkur, akdoğan, tavşancıl, koca kuş, tekin, atmaca, şahin, şahbaz gibi kuşlar ruhları temsil ederler. Karahan, devlet kuşuna binerek yükselmiştir. Köktürk ve Kırgız “Genesis”inde, bir boy mensubu kuğuya dönüşmüştür. Laçın kuşu ise ölümün remzidir. Tanrı Karahan, Kişi ile “iki kaz gibi” birlikte uçmuştur. Kam, kişisel denemesinde, “Yalnız gezen kaz”dır. Buddha da böyle idi. Kaşgarlı’ya göre, korday (kuğu) ve kaz, kutluluk ve beğlik timsalidir. Alp Er Tunga’nın kız kardeşinin adı korday denen “Kaz” idi.⁵⁰ “Kazılık Tag”, “Kazılık köl” terimleri var idi. Yükselişlerde kuşların oynadığı rol, İbn Sinâ’nın *Risâletü’t-Tayr*’ında, Attâr’ın *Mantuku’t-Tayr*’i üzerinden Nevâî’nin *Lisân-ı Tayr*’ında, Gülşehrî’nin *Mantuku’t-Tayr*’ında yansımıştır. Ruh, “güvercin tonu”na girerek bedene gelir, bedenden gider. *Dede Korkut*’ta da hal böyledir. *Dede Korkut*’ta beğlerin eşleri arasında “Kaz” bu-

(A.Ocak, *Babailer*, s. 94) Geyikli Baba herhalde, Baba İlyas’ın tarikatinden olsa gerektir. (Ş. Tekindağ, “...Yunus Emre...”, *Bellelen*, 117, 57, 1966, s. 78). Krş. Eberhard, “*Eski Çin Kültürü ve Türkler*” *D.T.C.F Dergisi*, I, 4, 1943, s. 23). “Seğmen Alayı”, Ankara’da, Hacı Bayram camii yanında, Hacı Bayram türbesinin, üzerinde geyik boynuzu asılı olan kapısı önünden, Kayyum Dedenin başolduğu merasim sonunda, kalkar. Alayın önünde Şaman yerine kaim olan “abdâl” davulcuları yer alır. (Şeref Erdoğan, *Ankaram*, s. 171-173, 1965, Alkan mtb, Ankara. Krş. M.Türker-Küyel, “Kut...” s. 53-504). Krş. Tülây Reyhanlı Gendjei, *Nicolas de Nicolay’in Türkiye Seyahatnâmesi*, s. 106, sütün: 37, *Erdem*, 5, 14 May 1989, Aralık 1990. Yahudilerde, “yükseliş” bir “*Markaba*” olarak gerçekleşir (Bkz. M.Türker-Küyel, “İbn Meymûn”, *Erdem*, IV, 10, 1988, s. 247) Onların “*Sama*”larında görülen bu olmalıdır.

Şair, “Felek-i atlasta durdum. Yedi kez in cevalân urdum” demektedir. (B.Ögel, *Türk Kültürü*, s. 137).

Ziu Sudra’nın Tanrıların sözlerini işitmesi gibi, Tufan öncesindeki 10 kraldan Yedincisi olan Evedoranki de Şamas ve Adad’ı işitmiş, “Divination”a ulaşmıştır. Yedinci Sülâle’den Enoch da bir müddet Tanrı ile yürümüş, sonra kaybolmuştur. Çünkü Tanrı Yehova onu “Yukarı götürmüştür.” (Ahd-i Atik. Anıtlarda da, hükümdarı, Tanrının “Yukarı götürmüştü” olduğunu biliyoruz.

Anınma, yürüyerek de gerçekleşir. Kalkamış başta, Rama, Krisna, Herakles gezen, yürüyen kahramanlardır. Anat, babası El’e doğru yürümüştür. Süleyman Çelebi’den de “Hoş yöneldi Hakk’tan yana” sesini duyuyoruz. Dede Korkut’ta, Bügdüz Emen, “Varuben Peygamberin yüzün gören. Gelüben sehabesi olan” diye anılmaktadır. (Gökyay neşri, s. 23, Krş. Sumer, *Oğuzlar*, s. 376) Güneş de, daima, “Doğu Kapısı”ndan çıkıp, “Batı Kapısı”na doğru yürür. Bu yüzden adı “Kapı Tanrısı”dır, “Apullus”tur. Bkz. Hrozny, *L’Histoire*, s. 213-214. Dede Korkut’un kahramanlarından, Enkidu’nun paraleli olan Basat da “apul apul” yürür. “Apullus”, sonradan, Apollo olacak olan Tanrıdır. Güneş, esasen, “Bütün gezginlerin koruyucusu” (Patron of all travellers) dur. *Kutatgu Bilig*’de, Küntogdı’nın kişiliğinde karşımıza çıkan ve sürekli olarak terennüm edilen budur.

⁴⁹ Platon’da, kuvvetli ruhlar, “kanatları kuvvetli olan kuşlar”dır. Bkz. *Phaidros*.

⁵⁰ Emel Esin, “Türk Sanat Tarihinde Karahanlı Devletinin Mevkii”, *VIII. T. T. K.*, s. 38.

lunmaktadır. Kuşların münâzarasına paralel olarak, Türklerde *Sazlar Münâzarası* bulunduğuna yukarıda işaret edilmiştir.

Bu yükseliş, bu ulaşım, bazan ot ile de denenmiştir. Türklerde “Sığın otı” (*panax quinqua folia*) kavramı vardır. Bu ot, kutsal “Ala Tag”da biter. Ondan yiyen hayvanlar, özellikle de geyikler, ebedileşirler. Acaba, bu ot, *Kılgamış Destanı*’nda geçen “İhtiyar genç olur otu”⁵¹ ile herhangi bir şekilde ilişkili olabilir mi? Bu ot, Türkçede, Kaygusuz tarafından terennüm edilmiştir:

“Allah, Tengri, Yaradan
 “Gel içe gör cur’adan
 “Yâr ile yâr ola gör
 “Ağyar çıksın aradan”.

Server Baba ise

“Sır tutarız dervişişiz.
 “Dalga duman esrarla
 “Mertebeye ermişiz.”⁵²

demektedir. “Tiriglig otu” yanında, ona paralel “Tiriglig suvu” da mevcuttur.⁵³ “Tiriglig suvu”, hem Has Hâcib hem de Yûnus tarafından terennüm edilmiştir:

“Tiriglig suvını sen bulup işesen” (6148).
 “Yunus Emre bu dünyada
 “İki kişi kalır derler
 “Meger Hızır İlyas ola.
 “Âb-ı hayât içmiş gibi.”

Bu sudan Köroğlu ve Kırat da, Bingöller’de içmiştir; Evliya Çelebi öyle söylüyor.

Bu yükseliş, bu ulaşım bazan “metamorfoz”la, kılık değiştirmekle, olur. Sumerli yazında Enlil, bu yolla Sin’i, hastalık ve salgın cini Asag’dan

⁵¹ *Gılgamış Destanı*, s. 84.

⁵² B.Yörükân-Karamağaralı, “İslâm Sanatında Haşhaş ve Hind Keneviri”, *İlahiyat Fa.Derg.* V, 1982, 463-484.

⁵³ E. Esin, *İsl. Öncesi Türk Kültürü*, 1978, İst.Ed.Fa.mtb., s. 39.

kurtarmıştır.⁵⁴ Asag hemen “asıg”ı çağrıştırmaktadır. İnsan her tür olumsuz değerden yüz çevirerek, beden “mağara”sından kurtulabilir.

İnsan “*Küçig Kölüngü*”yü veya “*Ulu Kölüngü*”yü batmaktan kurtarabilir. Kalbinin “nûr”u, “fenerin içindeki gaz lâmbasının kandili gibi” temiz kalabilir. İşte Neşatî bu safhayı terennüm etmiştir:

“Ettik o kadar ref’i taayyün ki Neşatî.
“Âyine-i pür-tâb-ı mücellâda nihanız.”

Metamorfoz, bazı hallerde, “*Devriye*”lerde de terennüm edilmiştir:⁵⁵ Has Hâcib, rûhun, İskender, Kısra, Kayzer, Şeddâd, Âd, Nûh, Haydar, Rustem, İsa, Nuşin Revân, Eshâb-ı Res sûretlerine büründüğünü dile getirmiştir (6547-6551). Azmi Baba, Tanrıya

“Beni delil eyler kendin söylersin”
diyor.

“Cibrîl’e perde altında söyledin
“İnip Beytullah’a kendin dinlerdin”

diye de ilâve ediyor. Fakat, halis metamorfoz örnekleri, “Âl-i Çingîz Oyunu” denen dan-tavuk-tilki üçlü diyaletik adımlarında olduğu gibi, “Bir silkinip filan şey olmak” şeklinde, masallarımızda yansımıştır. Tenâsuh ile metamorfozun yanyana mütalaa edildiği fikrine en açık örnek Niyazî-i Mısrî’nin devriyesinde görülür:

“Devredip geldim cihana, yine bir devrân ola,
“Ben gidem, bu ten sarayı yıkılıp viran ola.
“Bahr-i cân tугyân idüp cism gemisi dağıla,
“Yer altında bu cism hâk ile yeksân ola.
“Dört yanından nâr ü bâd ü âb ü hâk idüp hücûm,
“Benliğim anlar alıp, bu varlığım tâlân ola.

⁵⁴ Hind kültüründe, Brahman’ın göndermiş olduğu iddia edilen “Avatara”lar, “Eon”lar, “Paraklet”ler, “Maitreya”lar—Mehdî”ler, Resuller, Brahman’ın birer metamorfozu olarak da anlaşılmaktadır. Metamorfozu, tenâsuh ile yanyana düşünmek de mümkün olmuştur. Çünkü, Hind inancında, “Dönüşü olmayan bir gidiş yoktur—al-âcil la âcil”. “Ruh, bugün var olan, yarın dönmemek üzere gidecek olan birşey değildir”. Ruh, gençliği, ihtiyarlığı bedenden seyredir, -Yesevî de, Tufanı, inmiş olduğu çukurdan seyretmişti-sonra elbise değiştirir gibi beden değiştirir.

⁵⁵ Empedokles, “Anımlar”ında, açık bir Devriye örneği sunmuştur. Bkz. Krantz, *Antik Felsefe*, s. 76-77.

“Şeş cihatım açılıp, bir haddi yok meydan ola.
 “Cümle efkâr ve havassım haşır olup ol arsâda,
 “Kalkalar hep yeniden, san kim bahâristan ola.
 “Yevm-i tublâ’da o gün her mâni bir sûret giyip,
 “Her kimi sebze, kimi hayvân, kimi insan ola.”⁵⁶

“*Divination*” ve “*Metamorfoz*”, insanın, Tanrı tarafından, Tanrı sûretinde yaratılması ve Tanrı nefesinden üflenerek canlandırılması keyfiyetine bağlı olan “*Imitatio Dei*” “ethos”unun, “Tanrının taklîd” edilmesinden ibaret ahlâkî amacın bir sonucudur.⁵⁷ Bu hal, “Kişinin, Tanrı Karahan’dan daha yüksekte uçmak istemesi” şeklinde, özellikle de Nesîmî’nin dilinde sık sık terennüm edilmiştir:

“Daim *Ene’l Hakk* söylerem. Hakk’tan Mansûr olmuşem.”

...

“Söyler def ü çeng ü ney *Ene’l-Hakk*”.

“Nutk-i Rabbânî benem. Kim dilde mezkûr olmuşem”
 “Ol şâhid u gaybî benem. Kim kâinatın aynıyem”.

Bu konuda Hatâyî çok açık konuşmuştur:

“Rûh ul-Kuds’ün rûhuyuz. İnsana gelmişlerdeniz”.

Ama bu konuda daha kapalı konuşanlar da olmuştur:

“Aşk anındır, âşık oldur, maşûk ol”.

...

“Âşık, mâşûk, aşk bir harf ola”.

...

“Garka vardı cism u cân u akl u zât” gibi.

Söz konusu “*ethos*”, bazan siyâset teorisinin temeli olarak da kullanılmıştır: Araştırmacılara göre, Baba İshak’ın halifesi Baba Resûl (Baba İlyas?), kendisini peygamber ilân edip, Türkmenleri Gıyas ed-Dîn Keyhusrev’ II, e karşı ayaklandırmıştır.⁵⁸ Elvan Çelebi der ki:

⁵⁶ E.Esin, *İsl. Önc.*, s. 113.

⁵⁷ Veda ve Brahma literatüründe “*Aham Brahmasmi—Ene’l Hakk*, Ben Tanrırım ve *Tat Twam Asi* (Evet, Sen O’sun) ile formüllendirilmiş olan da budur. Çünkü insan ölüm korkusunu yenmenin yollarını aramakta, tanrısallaşmak istemektedir.

⁵⁸ A.Ocak, *Babailer*, s. 84.

“Kim gelüptür bu sûreta bir er
“Kim halâyıktır ana peygamber”

“Tahtına tâcına nazar kılmış
“Kenduyi hem Resûl-i Hakk bilmiş.”⁵⁹

Bununla,

“Bir iki harf-i tasavvuf kapmış
“Kenduyi pir-i tarîkat yapmış”.

“Evliya diyü sakın aldanma
“Sahte sanatu gerçek sanma”

arasında fıkren paralellik vardır. Bu tür bir karşı koyuşa *Kutatgu Bilig* başta olmak üzere, Türkçe literatürde sık sık rastlanmıştır:

“Niçin didire Resûlem ben?
“İns u cin gönlüme kabulem ben?”.

En son sesi Akif'ten duymaktayız:

“Hudâyı kendine kul yaptı.
“Kendi oldu Hudâ.

“Utanmadan da tevekkül diyor.
“Bu cürete hâ?”⁶⁰

Tanrıyı taklîd'in, insanın Tanrı yerine geçmesi ve Tanrının yaptıklarını yapması şeklinde terennüm edildiği de görülmüştür:

“Evliyaya eğri büğrü bakma, Kevn ü mekân elindedir
“Mülke hüküm süren odur, iki cihan elindedir
“Evliyanın sırrı vardır, gizli iyân elindedir.”⁶¹

⁵⁹ *Menâkib ul-Kudsiyye fi Menâsıb ul-Ünsiyye*, Mev.Müz., 4937, 28a. Krş. A.Ocak *Babâiler*, s. 84, 85.

⁶⁰ Bu tür tartışmalara Buddhist literatürde de rastlamak mümkündür. Tanrı olmak imtiyazını Brahmanlara asla kaptırmak istemeyen Buddhistler arasında, Jodo Buddhizmini kuran Japon Simran (XIII.yy) “Boddhisatva” veya “Civanmukta”, en sonda belki de Tanrı olma imtiyazını bütün insanlara, insanların en fakirine ve en aptalına bile, tanımaktan kendisini alamamıştır. Bu, “*Electi*”, “*Arî*”, “*Guzîde*” kavramına tam bir karşı çıkış sayılabilir. Bu, davranış “*Mleçça*”, “*Dasyu*”, “*Sudra*” kavramlarını reddetmek demektir. *Mleçça*, türkçedeki “maççalı” (veya “matçalı”) ya dönüşmüş olan kavramdır, pis anlamına gelir. Krş. Hrozny, *l'Histoire*, s. 275. Burada Hâncilerin “Bir Habeş köle bile halife olabilir.” savları hatırlansın.

⁶¹ M.Türker-Küyel, “Kut...”, *a.g.e.* s. 525.

Nitekim, Sumerli literatürde de Adapa, rüzgâr Şutu'nun kanadını kıriverecek güçte bir "âbid" idi.⁶²

Ölüm korkusundan kurtulmak için, "Imitatio Dei"nin, yani, edebîleşmenin bir yolu da insanın ad ve ün kazanmasıdır. Gerçi Ziu Sudra, bütün yaratıkları tufandan kurtarmak istediğinde, ün kazanmak amacıyla değil, hikmeti anlamış adam olarak hareket ediyor idi. Buna rağmen o, "Atrahasis" ("Paragon of Wisdom"), "Dünyada her şeyi bilen adam", "bitkinin adını ve insan neslini koruyan adam" olarak, Kalkamış da "Sırları gören, perdeleri yırtan adam", "Yerin dibindeki suyun kaynağını gören adam" olarak ün salmıştır.⁶³ Onlar bugün hâlâ aramızda yaşamaktadır. Kalkamış da ün salmak ister.⁶⁴ Sümerli hükümdar ise, "Si.pa.si", yani "sopası doğru olan çoban" olarak ün salar. Karşılaşan ve etkileşen kültürlerde hükümdarların "Şarru Kenû" (Köni?), "Şarru Kişşatim", "Şarru Kibratim Erbam", "Zu'l-Karneyn", "Basileus Themistopoloï", "Rabb-ı insânî", "İlâh-ı Beşerî", "Melik-i Sunne", "Yedi iklim dört bucak hükümdarı" olarak anılması bu paralelliği göstermektedir.⁶⁵ Türk hükümdarları da alp ve bilge olarak ün salmışlardır. Onlar, kutludurlar, iletmiş, il tutmuşlardır, gökseldirler. Ün salma teması hem *Kutatgu Bilig*'de hem de *Dede Korkut* 'ta işlenmiştir.

"Atım edgü bolsun özüm ölsüni

"Tiriğ ölgü âhır atım kalsuni" (5607) (Adım iyi olsun, kendim öleyim. Her canlı nihayet ölecektir. Adım kalsın).

"Özüng mengü ermez atın mengü ol.

"Atıng mengü bolsa, özüng mengü bol" (229) (Kendin ebedî değilsin, adın ebedidir. Adın ebedî olursa kendin de ebedî olursun).

⁶² Veda literatüründe, Brahman'ın Tanrıları bile korkuttuğunu, Ay'a, Güneşe'e dokunduğunu okuyoruz.

⁶³ *Gılgamış Destanı*, s. 12, 13. "Nüh, Âdem gibi ikinci atamız", Tulga Ocak, "Sultan Veled'in Türkçe Beyitleri Bulunan Divanı", *Erdem*, 11, 1988, s. 582.

⁶⁴ "I would set up my name, *From*, s. 204.

⁶⁵ Homeros Destanlarından, kahraman Hektor "Fakat döğüşsüz ve ünsüz ölmekten... korkarım ben" diyor (Krantz, *Antik Felsefe*, s. 6. XXII-297); ve ekliyor: "Sizler hepiniz su ve toprak olan. Herbiriniz burada yüreksiz ve ünsüz oturanlar" (VII-99). Bu Destan'ın etkisindeki *Aennis Destanı* da, bir "Gesta Populi romani" olup, kahramanları, ün salmak istemektedir. Vergilius, "Her insanın belli bir ömrü vardır. Ömür ise kısıdır uzatılamaz. Ama erdemli insan, davranışlarıyla, ününü artırabilir" demektedir; "Volito vivos per ora virum" (dilden dile yaşarım) demek istemektedir. (A.Sarıgöllü, *Roma Ed.Des.*, s. 26 Krş. M.Türker Küyel. "İbn Sinâ ve Seyâhat," s. 432, cilt 5, sayı 14, *Erdem* 1989.

Yunus, aynı fikri terennüm etmiştir:

“Eylük erün yarudur. Ölürse uçmak yiridir.

“Senden sonra söylenir. Ne dirliğin varısa”⁶⁶

Esasen,

“Ebnâ-yi zamânın talebi nam ü nişândır.

“Herbiri tasavvurda fulân ibn-u fulândır” (Ruhi Bagdâdî).

Türkçe literatürde, hükümdarlara şöhretlerini şairlerin sağladıkları hakkında bir kanaat da mevcuttur:

“Kim bilürdü şuarâ olmasa ger sâbıkta.

“Dehre devletle gelip yine giden şahânı?” (Nefî).

“Haşrederek âb-ı hayât-ı sühan-i Bâkidir.

“Andırıp zinde kulan nâm-ı Süleyman Hânı”.

Şairlerimiz, yaratma fiilinde bulunmaktan bile geri duramazlar:

“Sühanım sihr-i mübîn ü kalemim çûb-i kelîm.

“Nefesim mağz-i dem-i nutk-i Mesîh-i Meryem”.

Bu beyitleri elbette

“Hüsn olmaz kelâm-ı sadede istiare gibi”

dizesi ve “Sudde-i saâdeti ilâ ebedi’-d-devâm. Âsitâne-i devleti ilâ inkirâz-i zamân” düşüncesiyle telâkki etmelidir.

Kılkamış, her ne kadar ebediyeti aramakta ise de, arada bir sarsılıp kötümserliğe de kapılmaktadır, dünyanın gelip geçici olduğunu düşünmektedir⁶⁷. Öyle ki, o, “insanların en uzun boylusu bile göke erişemez. En genliklisi bile yer yüzünü örtemez” demektedir.⁶⁸ Bu beyitin kelime kelime karşılığı *Kutatgu Bilig*’de bulunmaktadır:

“Sunup tutsa elin eger kök közin.

“Başın kökke tegse, yana yirdesin” (6149).

⁶⁶ *Yunus Divânı*, Timurtaş neşri, s. 179.

⁶⁷ Bununla beraber Dünyayı bir “mâyâ” kabul eden Uygurlu devletin ancak 80 sene ayakta kalabildiği gözden kaçmamaktadır.

⁶⁸ “Man the tallest can not reach to heaven. Man the widest can not reach cover the earth”. *From*, s. 205.

Has Hâcib, fikrini

“Keçer dünya geçti tüpi yil keçer teg” (6554)

diye de dile getirmiştir. Yunus ise

“Bu dünya kimseye kalmaz”

demiştir. Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek

“Hani övdüklerin nerede? Dünya benim diyenler?”

“Ecel aldı yer gizledi. Fani dünya kime kaldı?”

“Gelimli gidimli dünya, son ucu ölümlü dünya”⁶⁹

demiştir.

Halk ise bu fikri

“Vefâsız dünyaya çalma çamuru

“Bir gün olur emeklerin zay olur”

şeklinde dile getirmiştir.

Bâki ise

“Cihan efsanedir, aldanma Bâki.

“Gam ü şâdi hayâl-i hâba benzer”

şeklinde ifade etmiştir. Rûhî-i Bagdâdî oldukça kötümserdir:

“Beyhûde dönüp neyler ola bâşımız üzre.

“Halkın bu felek dediği dülâb-ı meşakkat?”

“Beyhude yeter döndü hemen terkini kılrsa.

“Kim aksine devreylemeden yeydi yıkılsa”.⁷⁰

Kötümserlik bazan toplumdan kaçış şeklinde kendini göstermiştir:

“Bir devrde geldik bu fena âleme biz kim.

“Âsâr-ı kerem var ne beşerde, ne melekte.

“Evc-i feleğe bastı kadem câh ile câhil.

“Erbâb-ı kemâlin yeri yok gîr-i felekte (Rûhî-i Bagdâdî)

“Bir rahat içre herkes, ancak benim belâda” (Fuzûlî).

⁶⁹ *Dede Korkut*, s. 29, 36.

⁷⁰ Felekleri veya evren çarkını tersine döndürmek fikri Platon'da *Timaios* ta geçer. Eğer çark tersine döndürülecek olursa, mazi tekrar geri gelir. Yaşlı genç olur, çocuk ise bebek olur.

“Ne yanar kimse bana ateş-i dilden özge.
 “Ne açar kimse kapım bâd-i sabâdan gayri”,
 “Dost bîpervâ, felek bîrahm, devran bîsukûn.
 “Derd çok hemderd yok düşman kavî tâli zebûn”,
 “Ayb kılma yüz çevirsem ehl-i âlemden
 “Neden kim her kime yüz tuttum andan yüz belâ gördüm”
 “Bu günden ahdim olsun kimseyi hicvetmeyeyim.
 “Vireydün ger icâzet, hicvederdim baht-ı nâsâzi” (Nefi).

Ama Türk zihniyetinde esas, topluma katılmakta ve hizmettedir. Toplum dışında insan ancak bir hayvandır. *Dede Korkut*'ta, göç sırasında, yere düşen bebek Basat'ı aslan büyötmüştür. Basat bulunduktan sonra bile, evinde rahat edemeyip hayvanlarına dönmek istemiştir; tıpkı Enkidu'da olduğu gibi. Ama Basat, Oğuz'a musallat olan düşman Tepe Göz'ü haklamak için topluma dönmüş, hizmette bulunmuş, Tepe Göz'ü öldürmüştür. Dede Korkut'un

“Oğlanım sen insansın. Hayvanla musahip olma. Gel, yahşî at bin. Yahşî yiğitlerle eş, yort”⁷¹ diyen nasihatına kulak vermiştir. Aynı ruh, ulu Hâcib'de de parlamakta idi:

“Negüke yorır men bu yerde kurug.
 “İlgke barayın kılayın tapug” (467)

(Ben burada boşu boşuna niye duruyorum? Gidip hükümdara hizmet arz edeyim.)

Sumerli destancı bunu çoktan fark etmişti: Hiyerodül şöyle der: “Enkidu sen bilgesin. Sen bir Tanrısın. Neden bu kalabalıkla kırdâ dolaşıyorsun? Gel. Seni Uruk'a Anu'nun, İştâr'ın evi olan muhteşem tapınağa götürüyüm, Kalkamış'ın olduğu yere”⁷²

Anıtlarda hükümdar, “Türk budun için gece gündüz uyumadan öle yite kazgandım” der. Netekim İlhamî mahlâslı Sultan Selîm de

“Eylemek mahz-ı safâdır bana halka hizmet”

⁷¹ *Dede Korkut*, s. 105.

⁷² *Gılgamış Destanı*, s. 20.

demiştir. Nevâî de aynı düşüncede idi:

“Ulus mihnetinden bir dem kâm yok”

diyordu.

Ölüm, Sumerli kültürde, Namtar adlı ölüm ve hastalık cini ile gerçekleşir. Namtar, Nergali bekler; ve, görevini ifa etmek için hiç kimse arasında fark gözetmez.⁷³ Namtar, bir kuş gibi uçarak gelir. Onun bu vasıflarını *Dede Korkut*'ta “Al kanatlı Azrail” olarak terennüm edilmiştir. Türklerde laçın kuşunun ölümün simgesi olduğunu biliyoruz. Ölüm, Yûnus'un dilinde

“Dünya bir değirmendir.

“Ol çalaba fermandır

“Azraildir demişler

“Ol unu öğüdeneye

şeklinde ifade olunmuştur.⁷⁴ Dede Korkut da: “Mere Azrâil dedüğünüz ne kişidir kim adamın canını alır?” diye sorar; ve, Azrâile karşı savaşır, onu sıkıştırır. “Ama Azrâil gögercin gibi, kuş oldu uçtu”, “Azrâil gögercin olup pencereden uçtu gitti”. Sumerli Nin-Urta (Güney rüzgârı), kıtlık ve hastalık cini olan Asag'a karşı savaşmıştır. O da “Bir kuş gibi uçmuştur” (Flees like a bird). Halk türkülerimizde bu motif kullanılmıştır: “Dört yanım duvar olsa, şahin olur uçarım”. Dilimizde ölüm ve karanlık ile bilgisizlik arasında da bir paralellik kurulmuştur:

“Cehle Hakk mevt dedi, ilme hayât.

“Olma hemhal-i gürûh-u emvât”.⁷⁵

Sumerliye göre, insan ölünce “*Kur*”a gider. “*Kur*” un ya da “*E-kur*” un Sumerli dilinde iki anlamı vardır: Biri dağ, ötekisi dağdaki in, mağara, oyuk, kovuk. Türkçe *kür*, *kuir*, *keur*, *kegür*, *ukegür*, *kör*, *gur*, *kurgan*, *koba*, *kovuk*, *guruk*, —Mönke'nin mezarına “*Yeke guruk*” denir⁷⁶— gibi kelimeler, “*kur*” un değişimleri olup,⁷⁷ aynı anlama gelmekte, aynı anlamda kullanılmaktadır. Bunun misâllerini *Kutatgu Bilig*'de görmekteyiz:

⁷³ “Who knows no distinction”, “Nergal's ambushur, that is death, who separens no one has not sized him”, *From*, s. 225.

⁷⁴ B. Ögel, *Türk Kültürü*, s. 138.

⁷⁵ M.Mengi, *Nâbi*, s. 74.

⁷⁶ Barthold, *Türkistan*, s. 620.

⁷⁷ J.P.Roux, *Les Religions des Turcs et des Mongols*, 1984, Paris, Payot.

“Kayu tagda yürür *üngürde* evi.
“Yi mi ot köki içgü yağmur suvı” (6155),

“Negü tir eşitgil bagırsak sözi.
“*Üngürde* tutuglu sakınık özi” (4766)

“Bu ağzın misali *üngür* sanıteg
“Sözün çıksa andın seher tanıteg” (2684).

Ebü'l-Gâzi Bahâdur Han, *Şecerisinde*, *Oğuz Nâme* kahramanlarından Salur Kazan'ın övüldüğü bir manzumeyi verir:

“Kaz-gurt tagdın *üngür* taşnı yuğarlattı”.⁷⁸

Suvarna Prabhasa'da ise, “Yokug kurugu tanuklamak” deyimi geçmektedir. Yûnus'a göre, “Hak aşığı” olmayan “*Kuru* ağaç”tır. Dede Korkutta ise, kelime “Karşı yatan dağlar, yaylar olsam, menüm *gûrum* olsun” şeklinde kullanılmıştır. Kaşgarlı *Kurug* kaşığı ağızka yaramaz. *Kurug* söz kulakka yakışmaz” özdeyişini kullanıyor. Dilimizde ayrıca, “Cehennemın *körü*”, “Öllüğün *körü*”, “kör (oyulmuş) göz” tabirleri de vardır.⁷⁹

Sumerli inancına göre, “*Kur*”a, Ur-Shanabi (Sharon) adlı gemi adamının götürdüğü tekne ile “İnsan yiyen nehir—Styx”ten gidilir. Dilimizde bu tema “*Sessiz Gemi*” olarak terennüm edilmiştir. Sumerli gözünde “*Kur*”, “kurug-susuz” bir yerdir. “Dönüşü olmayan ülkedir”. “Büyük aşığı”dır (Hades. Thehom). Yer altı âlemi, “Zeban sürgünler şehri”dir.⁸⁰ “Ölümün karanlık ve korkunç ülkesi”dir. Irkalla, “Tozun gıda, çamurun yemek olduğu yer”dir. “Tozun evi”dir. “Yolcusu dönmeyen yol”dur. Yûnus,

“Çürümiş toprak içre ten
demektedir.

⁷⁸ Sumer, *Oğuzlar*, s. 372 ve not 17. Sumer “*üngür*” kelimesinin ne anlama geldiği kesin şekilde anlaşılmıyor” demektedir. Oysa “*üngür*” kelimesinin manâsı açıktır. Dağda oyuklardaki çok büyük taşlar söz konusudur. Homeros'ta, Cyclope, Ulysse'in gemisinin arkasından koca koca kayaları fırlatmıştır. Dede Korkut'ta Tepegöz'ün “Ağır mancınık taşla atam deridim” (s. 114) sözü geçmektedir. Karaçuk Çoban da “oniki batman” taşları atabilmekteydi.

⁷⁹ Ş.Erdoğdu, *Ankaram*, s. 344.

⁸⁰ K.Tansug-Ö.İnanlı, “Sumerlilerin Dünya Görüşü”, *D. T. C. F. D.*, 1949, VII, 551-558.

“Anda varan kalır.
 “Gelmedi anda varan.”
 “Giru gelesi değil”

demektedir.⁸¹
 Kaygusuz ise,

“Her kim bu şara geldi
 “Bir lâhza karar kıldı
 “Geri dönüp gitmesi
 “Gelmez sefere benzer”

der. “Herkes memnun ki yerinden. Dönen olmadı seferinden.” Şair,
 ölümü

“Geniş kanatları ufkumda simsiyah.
 “Açılan ve arkasında güneş doğmayan
 “Geniş kapıdan geçince başlayacak sonsuz sükunlu gece...”

olarak terennüm etmektedir.

“*Kur*”, öldürülmesi gereken bir canavardır da. Sumerliye göre, Gök, Yer’den ayrıldığında, Gök’ün yerini “*Kur*” canavarı almak ister.⁸² Ama, “Canavar öldüren” Enki, “*Kur*”a karşı savaşı. Onu yener. Belki, “Horror Vacui”nin kökü buradadır. “*Kur*”un yasalarına herkes, Tanrılar bile, uyar. Bunu, “İnanna’nın öte Dünyaya İnişi” adlı manzumeden anlıyoruz. İnanna, “*Kur*”a girebilmek için “Yedi Takı” sından vazgeçmiştir.⁸³ Takılarından vazgeçince orada “*kuru* bir dal gibi” asılı kalmıştır. Nordik Tanrı Odin de, böyle, hakikate erebilmek için, “*kuru* bir dalda” asılı kalmıştır.⁸⁴ Sumerli Enkidu da “*Kur*”un kurallarına uyarak “Yedi dünyalık”ından vaz geçmiştir.⁸⁵ İnanna’nın “Yedi Takı”sından, Enkidu’nun “Yedi Dünyalık”ından vazgeçmesi, nefis denen canavarı öldürmekte prototip rolü oynamıştır. Yunus,

⁸¹ Yunus Emre Divanı, s. 81.

⁸² *From*, s. 196.

⁸³ Onun “Yedi takı” sı Şunlardır: 1. Şugurra, 2. Kolye, 3. Lapislazuli taş, 4. Çifte nuz taş, 5. Altın yüzük, 6. Madolyon, 7. Güzellik örtüsü.

⁸⁴ Masao Mori, “Yenisey Yazıtlarındaki Sekiz Adalgı Barım Üzerine”, *Erdem*, 3,8, May 1987, s. 349-365.

⁸⁵ “Yedi Dünyalık” şunlardır: 1. Temiz elbise, 2. Güzel koku, 3. Gürz, 4. Sopa, 5. Pa-buç, 6. Eş, 7. Çocuk (*Gılgamış Destanı*, s. 87).

“Ko seni beğenmeği.
“Varlık evini bir yık”

demiş ve eklemiştir:

“Dartmış kudret kılıcın.
“Çalmış nefsün boynını.
“Nefsünü tepelemiş.
“Elleri kan içinde.”⁸⁶

Sumerli gözünde, “Canavar öldürmek”, kahramanlık alâmeti olmaktan öte, insanlara ebedileşmenin bir yolu olarak da görünmüştür. Hikmet Tanrısı Enki'nin “*Kur*” canavarına, Nin Urta'nın kıtlık ve salgın cini Asag'a ve Enkidu'nun nefis canavarına, Ziu Sudra'nın ise tufan canavarına karşı savaşımından sonra, Kalkamış da ölüm canavarına karşı savaşmıştır. Türklerde Ajun Begi Alp Er Tunga da “Ödle” (zaman) canavarına karşı savaşmıştır:

“Alp Er Tunga öldü mü?
“Ödle öcün aldı mı?
“Emdi yürek yırtulur.”⁸⁷

Bahadır Han bize şu dizeleri nakletmektedir:

“Kök asmandan inip geldi tınlı yılan.
“Her ademni yutar irdi görgen zaman.
“Salur Kazan başın kesti birmedi aman.”⁸⁸

Salur Kazan, *Destan*'da, “Yidi başlı ejderhaya yitip vardım” demektedir.⁸⁹ Kalkamış'ın sedrleri deviri deviri vermesi, Humbaba'yı haklaması, Gök Boğası'nı alt etmesi, İnanna'nın dikmiş olduğu “*huluppu*” ağacının kökündeki yılanı öldürmesi, bunların hepsi, “canavar öldürme” misâlleridir. Bunların hepsi Dede Korkut'ta paralelini bulmuştur. Kalkamış, ayrıca, İnanna'nın ve Sabitu Suduri'nin cazip tekliflerine karşı koymuş, “beden ca-

⁸⁶ *Yunus Emre Divanı*, s. 164.

⁸⁷ Tıpkı, Yi'nin Güneş ve Ay'ı yutan kosmik yılanı oklaması, İndra'nın Güneş ve Ay'ı yutması, zaman ejderini parçalaması gibi (E.Esin, 33). Samanyolu—Evrenyılanı Bkz. Hrozny, *L'Histoire*, s. 243.

⁸⁸ Bahadır Han, *Şecere*; krş. Sumer, *Oğuzlar*, s. 374.

⁸⁹ Krş. Sumer, *Oğuzlar*, s. 374.

navarı”nı da yenmiş bir alptir.⁹⁰ O, sefere çıkarken, “Evi olan evine, anası olan anasının yanına.Benimle gelecek olanlar yalnız benim yaptığımı yapacak olan er kişilerdir”⁹¹ demiştir. Yavuzun da Mısır seferine çıkarken askerine aynı şekilde hitap ettiği kaydedilmiştir. Tufan tabletleri, bir Tanrının, “ölüleri rahat ettireceğim” dediği vaadi ile başlar. “Garîb”lerin ve “toprağa düşenler”in durumu, Türk hükümdarlarını çok ilgilendirmiş, şairlerin dilinde tarenüm edilmiştir:

“Bir garîb ölmüş diyeler.
 “Üç gündün sonra duyalar.
 “Soğuk suyanan yuyalar.
 “Şöyle garîb bencileyin.”

İnanna, “*Kur*”dan, “Yerine ölecek birisini bulmadıkça” çıkamaz. Dede Korkut, bu temayı, aynen, terennüm etmiştir.” ..Can yerine can bulsun. Anın canı azad olsun (ama) dünya şirin, can aziz. Canumu kıyabilmen. Bellü bilgil”⁹² (Tului Ögedey yerine, Babur ise Humayun yerine ölmek istemiştir).⁹³

Burada, destanların daha başka, bazı müşterek taraflarını da işaret etmeden geçmeyelim: *Kılkamış Destanı* da *Dede Korkut Destanı* da on iki destandan ibarettir. Sanırım, bunun Güneşin bir yılda On iki burcu ziyare-

⁹⁰ Kalkamış'ın Astarte (İnanna)'yi reddi: “Seninle evlenirsem ne kazanacağım? Nasıl olsa kendimi yağlayacak yağım, üstüme giyecek elbisem var. Yiyecek ekmeğim ve azığım da vardır. Hattâ Tanrılara lâyük yiyeceğim, krallara lâyük içkilerim de bulunur... Sen, soğukta ısıtmayan örtüsün; Sen, rüzgâra ve fırtınaya mâni olmayan uydurma bir kapısın; Sen, üstüne örtülünü altında ezen bir fil derisisin; Sen, içinde toplantı yapan kahramanların üstüne çöken bir saraysın; Sen, taşıyıcısının üstünde eriyen bir ziftsin; Sen, taşıyıcısının üstüne boşalan bir kırbasın; Sen, taş duvarı çatlatan bir kireçsin; Sen düşman ülkesini cezbeden bir yemişsin; Sen, sahibini sıkın bir ayakkabısın. Dostlarından hangisini ebedî olarak sevdin? Çobanlarından hangisini ebedî olarak beğendin? Sevgililerinin adlarını sayayım mı? (Sayar) Şimdi, ben seni seversem, beni de onlar gibi yaparsın”. *Kılkamış Destanı*, 43,44. Krş. Mübahat Türker-Küyel, “İbn Sinâ ve Seyâhat”, s. 451, cilt 5, sayı 14 *Erdem* 1989.

Zâhid tipi, Kutatgu Biligde, Odgurmuş'un kişiliğinde canlandırılmıştır:

“Kayu tağda yürür, üngürde evi. Yimi ot köki içgü yağmur suvı” (*KB*, 6155). (Kimi dağda dolaşır, evi mağaradır. Yediği ot köküdür, içtiği ise yağmur suyudur).

“Tonum koy yüngi tap yigüm arpa aş. Tükel boldı dünya manga ay kadaş” (*KB*, 4765). (Giysim koyun yünüdür, yiyeceğim arpa).

⁹¹ “Who has a house to his house, who has a mother to his mother. Let single males who would do as I do” (*From*, 250).

⁹² Bu görevi Dumrul'un sevgili eşi, “helâllisi, yad kızı” üstlenir.

⁹³ Admet-Alkestis çiftinde de aynı tema tekrarlanmıştır.

tiyle ilgisi vardır⁹⁴; bu görüş, toplum ile evren arasındaki paralellik anlayışına dayanmaktadır. Destanların müşterek bir tarafı da kahramanların “böğürü böğürü” ağlamasıdır⁹⁵; günlerce, derin derin uyumasıdır. Dede Korkut’a göre “Oğuz’un başına her ne gelirse uykuda geliridi”. Kalkamış, bu beşerî özelliğinin bedelini “Tirilgi otu”nu⁹⁶ yılana kaptırarak ödemiştir.

Sumerli gözünde, “Kur”un karşıtı “Dilmun”dur. Dilmun, “Ölmezler evi” (land of living)dir. Orada “Aslan öldürmez. Kurt, kuzuyu parçalamaz”.⁹⁷ Orası “Nehirler Ağzı”dır. “Tanrıların Bahçesi”dir (Eden Bahçeleri). Oradan çıkan sular, Fırat Dicle dahil, dünyanın dört bir yerine dağılmıştır. “Güneş Utu, Dilmun’da, topraktan fıskıran su ile Dilmun’u sular”.⁹⁸ Cennet tasvirleri, kuzunun kurt ile sarmaşdolaş olması, dilimizde çok terennüm edilmiştir. Ulu Hâcib, “Kozı birle katlub yordı böri” (461), demektedir.

Sözlerimi bitirmeden önce, ne yerli ne de yabancı literatürde rastlamadığım bir noktayı haber vermek istiyorum. O da Sumerli “Shukallituda ile İnanna” adı verilen parçanın⁹⁹, *Dede Korkut* ile paralel olmasıdır.

Bir zamanlar, Shukallituda adında bir bahçıvan yaşardı. Ağaçlarını görüp gözettiği halde, “dağın tozu”na engel olamıyor, ağaçları cılız kalıyordu. Çare aradı. Sağa bakındı, sola bakındı. Tanrısal yasaları inceledi; yeni hikmetler öğrendi; ve, bahçesine “Sharbatlu” ağacı dikti. Bu ağaç, gölgesini Güneş’in doğuşundan batışına kadar yayıyor, bitkileri koruyordu. *Dede Korkut*’ta da bir “Gölgeli kaba ağaç” geçmektedir.¹⁰⁰ Birgün Tanrıça İnanna, yeri göğü dolaştıktan sonra, vücudunu dinlendirmek için Shukallituda’nın bahçesine geldi, uykuya vardı. İşte tam o sırada, bahçıvan onunla birlikte oldu. Sabah olup da Güneş doğunca, Tanrıça, bir ölümünün kendisine reva görmüş olduğu muameleyi anladı; ve, ülkenin bütün kuyu-

⁹⁴ Krş. E.Esin.

⁹⁵ *Dede Korkut*, s. 5.

⁹⁶ Uyku küçük ölümdür. “The plant of the eternal youth that lies at the bottom of the sea”.

⁹⁷ “The lion kills not. The wolf smaches not the lamb” (*From*, s. 172).

⁹⁸ Krş. *Bible, Genesis*, 2:6: “Topraktan bir buhar çıktı. Yeryüzünü suladı”.

⁹⁹ *From*, s. 67. Kramer, 1946 da İstanbul Arkeoloji Müzesinde epikler ve mitler üzerinde çalıştığı sırada, o zamana kadar bilinmeyen ve yayınlanmamış olan bu tableti bulmuştur.

¹⁰⁰ *Dede Korkut*, s. 104.

larını kanla doldurmaya, ülkeyi rüzgâr ve su ile yıkmaya karar verdi. —Bilindiği üzere, Yehova da, Firavun, İsraille kölelerin Yehova'ya hizmet etmelerine izin vermediği zaman, Mısır'ın sularını kana döndürmüştür—. Bunun üzerine Shukallituda, hemen babası evine koşup, akıl danıştı. Babası, oğluna, şehre saklanmasını sağlık verdi.¹⁰¹ *Dede Korkul'ta*, “Basat, Tepe Gözü Öldürdüğü Boyunu Beyan Eder” destanından şu satırları birlikte okuyalım: “Oğuz, bir gün, yaylaya göçtü. Aruzun bir çobanı vardı. Adına Konur Koca Sarı Çoban derleridi. Oğuzun öngünce, bundan evvel kimse geçmezidi. Uzun Puñar dimekle meşhur bir puñar varıdı. Ol puñara per-riler konmuşudu. Nagehandan koyun ürktü. Çoban erkece kakıdı, ilerü

¹⁰¹ “Bir gün, Efendim Kraliçe İnanna Gökleri ve Yerleri gezip dolaştıktan sonra,

“Elam ve Shubur'u gezip dolaştıktan sonra,

“Yorgun argın bahçeye geldi. Gelir gelmez de uykuya vardı.

“Shukallituda onu bahçe çitinin kenarından gördü.

“Onunla birlikte oldu. Onu öptü.

“Güneş doğar doğmaz,

“Kadın, kendi kendisine dehşetle baktı.

“İnanna, kendi kendisine dehşetle baktı.

“Kadın, ne büyük fenalık yapmıştı?

“İnanna, kadın olarak, ne yapıvermişti öyle?

“O, bunun üzerine, ülkenin bütün kuyularını kanla doldurdu.

“Ülkenin bütün bağ ve bahçelerini kanla doldurdu.

“Erkek köleler, yakmak için oduna geldiklerinde, kandan başka bir şey içmediler.

“Kadın köleler su doldurmaya geldiklerinde, kandan başka bir şey doldurmadılar.

“İnanna dedi ki: Benimle birlikte olan adamı bütün ülkeyi arayıp tarayıp bulmalıyım.

“Ama, onunla birlikte olan adamı aradıysa da bulamadı.

“Çünkü, delikanlı babası evine sığınmıştı.

“Shukallituda babasına dedi ki:

“Birgün Efendim Kraliçe İnanna, yerleri gökleri, Elam ve Shubur'u dolaştıktan sonra,

“Yorgun argın geldi, bahçede uykuya daldı.

“Ben, onu, çitin yanından gördüm.

“Onunla birlikte oldum. Onu öptüm.

“Çitin kenarına döndüm.

“Güneş doğdu.

“Kadın kendi halini dehşetle gördü...

“Ama, kendisiyle birlikte olanı bulamadı.

“Çünkü, babası delikanlıya dedi ki:

“Oğul! Git, kardeşlerinin şehrine saklan.

“Adımlarını onlara yönelt. Git kardeşlerin karabaşların yanına!

“Kadın seni ülkenin içerisinde bulamayacaktır.

vardı. Gördü ki, perriler kanad kanada bağlanmışlar, uçarlar.Çoban kepe-
neğini üzerine attı, perri kızının birini dutdu. Tama idüp cima eyledi.
Koyun ürkmeye başladı. Çoban koyunun üzerine seğırtti. Perri kızı, kanat
urup uçtu. Aydur: 'Çoban! Yıl tamam olıcak, mende emanetün var, gel,
al' didi. 'Amma, Oğuz'un başına zeval getirdin', didi. Çobanın içine kor-
ku düştü. Amma kızın derdinden benzi sarardı". Bu iki parça arasındaki
paralellik ortadadır. Thomson'un *Motiff Index'i*, hem Tanrılarla birlikte
olan insan anlayışının, hem de tek gözlü Tanrı anlayışının yeryüzünde İr-
landa, İskandinavya, Fin, Slav, Lâtin, Yunan ve Türk âleminde çok yay-
gın olduğunu göstermektedir.¹⁰² Ancak Dede Korkut, peri ile birlikte ol-
ma motifini Tepe Göz motifi ile birleştirmiştir. Çoban ile perinin beraber-
liğinden dokuz ay on gün sonra, toprağın kabarmasıyla, Tepe Göz ortaya

¹⁰² Memlûklü Sultanı Kalâvun'un hizmetlisi İbn Aybeg Devedarî (ölm.1331-1332)
Dürrü'nde, şöyle söyler: "Türklerin iki kutsal kitabı vardır. Birisi Ulu Han Ata Bitig, ötekisi
Oğuz Nâme. Oğuz Nâme'nin farsça tercümesi Ebû Muslim Horasanî Kütüphanesinden
gelmiş olup, Harun Reşid emriyle, Nestûri tabib Cibril b. Buht Yişu'a Arapçaya çevrilmiş-
tir". —Çibril, bilindiği üzere, Yohanna b.Maseveyh'in hocasıdır. Yohanna da ünlü Hunain
b. İshak'ın hocasıdır.— Devedarî'ye göre, Tepegöz, Türklere saldırmış, Basat da onu
öldürmüştür. Devedarî'ye göre, "Bunlar, Türklerin hurafelerindedir". Bilindiği üzere, Re-
şid'ud Din, *Câmi ut-Tevârih* inde *Oğuz Destanı*'nı,İslamî bir renk altında, Mogollara mal
ederek anlatmıştır. Oğuz'un tasvirinde, vücudunun kullı olması, aynen Enkidu'nun tasvirine
benzemektedir: "Oğuz'un bütün vücudu tüylü idi... Omuzları samur omuzu, göğsü ayı
göğsü... at sürüsü bakar, av avlar... gergedan öldürür..." (*Oğuz Destanı*). "Enkidu'nun bütün
vücudu kollarla simsiyah olmuştu... kullı pis vücudu" (*Gilgames Destanı*) "Atası kaba ağaç,
anası kağan aslan olan" Basat da Enkidu ile paralellikler gösterir: Basat, "Sazdan bir aslan
çıkır, at urur... At basuben kan sömürür" diye tasvir edilmiştir. Enkidu da "demir gibi
sertti, vahşi hayvanlarla itişe kakışa suvata iniyor... daima dağda dolaşiyor... daima vahşi
hayvanlarla ot yiyor" (*Gilgames Destanı*). Tepegöz ile öteki destanlar arasında da paralellikler
vardır: Tepegöz çok aç gözlüdür. O, "Beçene Toymaduk" gibi, hiç doymak bilmez. "Kan
sömürür, insan yer", Minotor gibi, Cyclope gibi. Toymaduk, herhalde Porfiriogenetos'un
"apletoi" dediği cinsten olacaktır. Attila'nın Oktar'ının da çok yemekten çatladığı rivayet
edilmiştir. Tepegöz'ün bu hali, sanki, Rabelais'nin Gargantua'sının prototipini oluşturmaktadı-
r. Tepegöz de Enkidu, Kalkamış ve Ziegfried gibi ağacı kökünden söker kaldırr. *Dede
Korkut*'ün Karaçuk Çobanı da "kaba ağaç"ı kökünden söker; her atışında ise on iki batman
taş atabilir, Cyclope gibi. Sonra, o, Kazan Hanın *mîr-i âhûr'u* olur. Tepegöz, birçok kahra-
manlar yanında Temür Tonlu Mamak'ı da öldürür. Acaba bu Temür Tonlu, Talus ola-
bilir mi? Basat Tepegöz'ü öldüreceği sırada, Tepegöz yalvarır: "Tepegöz aydur: "İmdi, kar-
daşuz. Kıyma manga, didi" (Gökyay neşri, s. 113). "Humbaba Kalkamış'a dedi: Kalkamış,
beni bırakmalısın. Sen benim efendim olmalısın. Ben de senin kölen olmalıyım. Ben sana
dağlarının çocukları olan ağaçları devireyim ve onlardan senin için evler yapayım". Enkidu
da Kalkamış'a dedi ki: "Humbaba'nın dediklerini dinleme. Humbabayı hayatta bırakmama-
lısın" (*Gilgames Destanı*), s. 41). Basat da Kalkamış, Enkidu, Teze ve Ulyse ile paralellikler
gösterir. Oğuz gergedanı, Boğaç boğayı, Kalkamış ve Enkidu gök boğasını, Humbaba'yı,
Basat ve Ulyse Tepegöz'ü öldürürler.

çıkmıştır; Oğuz'un başına belâ kesilmiştir. Ama, "Basat, Tepe Göz'ün kendi kılıcı ile boynunu urdu. Deldi, yay kırışına taktı. Sürüyü sürüyü mağara kapısına geldi". Oğuz da "gergedanın başına vurdu. Onu öldürdü. Başını kesti. Aldı, gitti". Kalkamış da "Humbaba'nın kesilen başını sırığa dikti".

Çoban ile perinin beraberliği yalnız Dede Korkut ile Shukallituda manzumesinde, Sumerlilerde, görünmez. Pruravas'ın kuşkadın Urvasi ile birlikte olduğunu anlatan bir Hind masalında da mevcuttur.¹⁰³ Ruben'e göre, Anadolu ve Hind, müşterek bir kaynaktan yararlanmış olmalıdır. Bu müşterek kaynak, Hrozny'nin varsayımları önünde, acaba, Sumerliler olmaz mı?

¹⁰³ Türklerin kuşlarla ilişkisine yukarıda temas edildi. Chaikowsky'nin Kuğu Gölü Bale Suitine esin kaynağı olan Niebelungen'de de kuş teması işlenmiştir. Ruben, *Eski Hind Tarihi*.

